

Μνήμων

Τόμ. 34 (2015)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ, Μια πλαστή πηγή για τις σφαγές του 1821 στη Θεσσαλονίκη: ο «Χαϊρουλλάχ Εφέντης» του Αβραάμ Ν. Παπαζογλου ▶
ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Βενεζολισμός και εθνικό παρόδιον: το έργο της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδας (1928-1933) ▶
ΒΑΣΙΛΗΣ Α. ΜΠΟΓΙΑΤΖΗΣ, Ένας ξένος εναντίον φιλελευθερισμού και κομμουνισμού: ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος στο Αρχαίον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών ▶
ΣΠΥΡΟΣ ΔΗΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Αστικές γέφυρες, κοινωνικά υποκαίματα και τουριστική ανάπτυξη. Η περίπτωση του Ηρακλείου, 1945-1960 ▶
ΑΚΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, Οι τεχνολογικές αλλαγές στην παραγωγή σφραγίδων και ο αντίκτυπός τους στους εργατές Τύπου. Η περίπτωση της Πάτρας μετά τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο ▶
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΙΩΣΙΦΙΔΟΥ, Ψυχής φάρμακα και ψυχής ιατρεία: βιβλία και βιβλιοθήκες στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΑΛΑΒΕΝΤΗΣ, Η θύρα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (1958) και το δίλημμα: η ελληνική έρευνα μοχλός της εγχώριας ανάπτυξης ή συμβολή στο διεθνές μέτωπο της επιστήμης ▶
Νεοελληνική ακουστική προσωπογραφία. 12.000 προσωπογραφίες στο διαδίκτυο

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΙ

ΜΑΡΙΑΖΑ ΜΗΤΣΟΥ, Ο Χρίστος Μανουσαρίδης και η σκεπή της «δικανομηχανικής κινήσεως» ▶
ΠΟΙΗ ΠΟΛΕΜΗ, Τυπογραφικές ανθρωποτυπογραφίες ▶
ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ, Μια νέα αναλυτική και ερμηνευτική θεώρηση των απαρτών της ελληνικής τυπογραφίας

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Ελένη Φεσσά-Ερμυνοπούλου, Σπυρίδων Γ. Πουμαίδης, Έλλη Λεμονίδου, Άννα Καρακατσούλη, Κατερίνα Μπρέζικουλη, Σταυρούλα Α. Βερρόπου, Παναγιώτης Ζεστανάκης, Χρήστος Λούβος, Κώστας Γαργανάκης, Τζελίνα Χαριλάου

34

ΑΘΗΝΑ 2015

ΜΙΑ ΠΛΑΣΤΗ ΠΗΓΗ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΦΑΓΕΣ ΤΟΥ 1821 ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: Ο «ΧΑΪΡΟΥΛΛΑΧ ΕΦΕΝΤΗΣ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ Ν. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ

ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.10016](https://doi.org/10.12681/mnimon.10016)

Copyright © 2016, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ Μ. (2016). ΜΙΑ ΠΛΑΣΤΗ ΠΗΓΗ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΦΑΓΕΣ ΤΟΥ 1821 ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: Ο «ΧΑΪΡΟΥΛΛΑΧ ΕΦΕΝΤΗΣ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ Ν. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ. *Μνήμων*, 34, 11-36. <https://doi.org/10.12681/mnimon.10016>

ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ

ΜΙΑ ΠΛΑΣΤΗ ΠΗΓΗ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΦΑΓΕΣ ΤΟΥ 1821
ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: Ο «ΧΑΪΡΟΥΛΛΑΧ
ΕΦΕΝΤΗΣ» ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ Ν. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ

Στο πρώτο τεύχος των *Μακεδονικών* (Θεσσαλονίκη 1940) δημοσιεύτηκε το άρθρο του Αβραάμ Ν. Παπάζογλου (1910-1941;) «Η Θεσσαλονίκη κατά τον Μάιο του 1821».¹ Στο άρθρο αυτό ο Παπάζογλου, κωνσταντινουπολίτης λόγιος με πλούσια μεταφραστική και εκδοτική δράση, παρουσιάζει ένα οθωμανικό «παλιό, άγνωστο χειρόγραφο». Ακολουθεί η περιγραφή του χειρογράφου από τον εκδότη:

Αποτελείται από 24 σελίδες. Κάθε σελίδα του, διαστάσεων 0,22×0,16, αποτελείται από 16 στίχους, μήκους 13 εκ., κι' είναι γραμμένο με τη γνωστή αραβική γραφή «σουλούς». Στην πρώτη σελίδα κι' επάνω δεξιά, μια μεγάλη σφραγίδα του σουλτάνου Μαχμούτ Β' (1808-1839) δείχνει πως το χειρόγραφο προέρχεται από τη βιβλιοθήκη του μονάρχη αυτού. Πιο κάτω μια άλλη μικρότερη σφραγίδα φέρνει τ' όνομα κάποιου Αχμέτ, επιθεωρητή του Εβκαφιού [...]. Στα 1913 ο βιβλιοθηκάριος του τότε αυτοκρατορικού Μουσείου της Πόλης Αλή Βέης, τακτοποιώντας τα βιβλία και τα χειρόγραφα της προαναφερωμένης βιβλιοθήκης [των ανακτόρων του Τοπ-Καπού], βρήκε κι' αυτό, που μας ενδιαφέρει, και το κατεχώρισε στον κατάλογο των χειρογράφων της με αριθμό 4371 και τίτλο «Χαϊρουλλάχ εφέντη: Σεγιαχατναμέ (Οδοιπορικό)». Κανείς από τότε

---

1. Αβραάμ Παπάζογλου, «Η Θεσσαλονίκη κατά τον Μάιο του 1821», *Μακεδονικά* 1 (1940), σ. 417-428. Το άρθρο αυτό αντλεί πολλά στοιχεία από τη συζήτηση που έγινε το φθινόπωρο του 2014 στο φιλόξενο ιστολόγιο του Νίκου Σαραντάκου (βλ. <https://sarantakos.wordpress.com/2014/09/05/genocide/>). Ευχαριστώ και από εδώ όσους συμμετείχαν στη συζήτηση, καθώς και όσους άλλους βοήθησαν με διάφορους τρόπους την έρευνα, και ιδιαίτερα τους: Βασίλη Κ. Γούναρη, Σπύρο Ζερβόπουλο, Ηλία Κολοβό, Φωκίωνα Κοτζαγεώργη, Δημήτρη Λούπη, Γρηγόρη Μανόπουλο, Σταμάτη Νικολάου, Αλέξη Πολίτη, Νίκο Σαραντάκο, Μαρία Τρανίδου, Elif Bayraktar Tellan, K. İker Bulunur, Hakan Özkan, Borislava Zhivkova, καθώς και το πάντα πρόθυμο προσωπικό του Ε.Λ.Ι.Α.

[...] δεν το πρόσεξε [...] κι' ούτε κι' εγώ ίσως θα το ξεχώριζα, αν δεν τύχαινε νάναι στο βάθος της ίδιας θυρίδας [ερμάριο 12, θυρίδα 16], όπου βρίσκονταν το υπ' αριθμ. 478 χειρόγραφο της «Ιστορίας» του Ασίκ Πασά Ζαντέ, της οποίας αντέγραφα όλο το αναφερόμενο στον Πορθητή Μεχμέτ Β' κεφάλαιο.

Το εν λόγω χειρόγραφο, όπως το παρουσιάζει ο Παπάζογλου, γράφτηκε από τον Χαϊρουλλάχ ιμπν Σινασή Μεχμέτ αγά, ο οποίος (σύμφωνα με όσα αναφέρονται στο χειρόγραφο) γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1792 και ύστερα από μια μάλλον εντυπωσιακή σταδιοδρομία (για την οποία θα μιλήσουμε στη συνέχεια) βρέθηκε ως καδής το 1820 στη Θεσσαλονίκη. Εκεί φέρεται να διαφώνησε για κάποιο θρησκευτικό ζήτημα (συγκεκριμένα, για το ότι επικαλέστηκε το έλεος του Θεού για έναν άπιστο) με τον μουτεσελίμη της πόλης, Γιουσούφ Μπέη,² και να φυλακίστηκε στον Λευκό Πύργο για δύο μήνες, έως ότου έφτασε ο διορισμός του ως καδή Κωνσταντινούπολης. Το κύριο περιεχόμενο του χειρογράφου, πέρα από αυτά τα αυτοβιογραφικά στοιχεία, αφορά τις σφαγές και τους διωγμούς των Ελλήνων της Θεσσαλονίκης ύστερα από το ξέσπασμα της Επανάστασης. Ο Χαϊρουλλάχ, ως αυτόπτης μάρτυρας, τις περιγράφει με αρκετή λεπτομέρεια και γλαφυρό τρόπο. Σε γενικές γραμμές, το άρθρο του Παπάζογλου έχει γίνει αποδεκτό από την ιστοριογραφία και χρησιμοποιείται ως πηγή σε διάφορες δημοσιεύσεις³ κατά κάποιο τρόπο είναι, άλλωστε, η μοναδική λεπτομερής πηγή, αν και όχι η μόνη σύγχρονη των γεγονότων, όπως θα δούμε και παρακάτω.⁴

Ωστόσο, μια λεπτομερέστερη εξέταση της δημοσίευσης του Παπάζογλου γεννά σοβαρά ερωτηματικά για την αυθεντικότητα του κειμένου.

2. Σερίφ Σεντίκ Γιουσούφ Μπέης, τοποτηρητής του διοικητή Θεσσαλονίκης Χουσεϊν Πασά που βρισκόταν σε εκστρατεία κατά του Αλή Πασά.

3. Βλ. ενδεικτικά Ιωάννης Κ. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες εις τους υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνας, 1796-1832*, β' έκδ., Θεσσαλονίκη 1950, σ. 69 κ.εξ.· Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Ε', Θεσσαλονίκη 1961, σ. 472-473· του ίδιου, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 545-552· του ίδιου, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης, 316 π.Χ. – 1983*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 298-307· Ευάγγελος Αχ. Χεκίμογλου, *Το «Κοινόν της Πολιτείας» και οι περιπέτειές του: ο χριστιανικός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης πριν, κατά και μετά την Επανάσταση του 1821 (Λόγος πανηγυρικός επί τη εθνική εορτή της 25ης Μαρτίου εκφωνηθείς εν τη αιθούση τελετών της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών)*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 9-10, 27· Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, μουσουλμάνοι και βεραίοι 1430-1950*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, Αθήνα 2006, σ. 172-176.

4. Βλ. π.χ. Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*, σ. 25 κ.εξ.

Καταρχάς, δεν υπάρχει άλλη αναφορά για τον Χαϊρουλλάχ Εφέντη στις γνωστές πηγές. Ο Παπάζογλου παραπέμπει στον γνωστό ιστορικό Ahmet Refik (Altınay, 1881-1937), παρουσιάζοντάς τον να «πιστεύει, πως ο Χαϊρουλλάχ εφέντης πέθανε στα 1849, κι' αυτό, γιατί ύστερα από την χρονιάν αυτήν, δεν υπάρχει κανένα έγγραφο ή κέλευσμα της Πύλης ή των Ανακτόρων σταλμένο σ' αυτόν, πράγμα ακατανόητο αν θα ζούσε». Από τις δύο παραπομπές, ωστόσο, που δίνει, η μία φαίνεται να είναι βιβλίο ανύπαρκτο («Αχμέτ Ρεφίκ, *Οι μολλάδες της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, εκδ. Καναάτ, Κωνσταντινούπολις, 1931, σελ. 67»),⁵ ενώ η δεύτερη («Αχμέτ Ρεφίκ, *Ισταμπούλ Χαγιατή (Η ζωή της Πόλης) 13ος αιώνας Εγίρας*, Έκδ. Εθν. Τυπογρ. Κων/πολις, 1933, σελ. 16-17») είναι καταφανώς εσφαλμένη.⁶ Στις βιογραφίες αξιωματούχων και ουλεμάδων του Μεχμέτ Σουρεγιά υπάρχει μεν ένας Χαϊρουλλάχ που υπηρέτησε ως καδής Θεσσαλονίκης και κατόπιν Κωνσταντινούπολης, μόνο που αυτός πέθανε το 1796.⁷ Όλοι οι υπόλοιποι δεν ταιριάζουν ούτε χρονολογικά ούτε στις άλλες λεπτομέρειες που δίνει ο Παπάζογλου. Ένα οδοιπορικό κάποιου Χαϊρουλλάχ Εφέντη είναι όντως γνωστό στη βιβλιογραφία, είναι όμως αρκετά μεταγενέστερο (1863/4) και δεν αφορά τη Θεσσαλονίκη αλλά την Ευρώπη.⁸

5. Η αναζήτηση σε διάφορους καταλόγους βιβλιοθηκών αλλά και στο διεθνές τουρκολογικό φόρουμ H-TURK (<https://networks.h-net.org/node/11419/discussions/78122/book-ahmet-refik-altinay>) δεν απέδωσε καρπούς. Βλ. και καταλόγους των έργων του Ahmet Refik στις αδημοσίευτες διπλωματικές μεταπτυχιακές εργασίες των Emine Üstün, *Ahmet Refik Altınay'nın hayatı, eserleri ve tarih eğitimiindeki yeri* (Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2004), σ. 15-32, και ακόμα αναλυτικότερα Oğuz Aydoğan, *Ahmet Refik Altınay. Hayatı ve sanat tarihi çalışmaları* (Marmara Üniversitesi, 2006), σ. 31-37.

6. Α. Παπάζογλου, *ό.π.*, σ. 420 και σημ. 1-2. Η φράση του Παπάζογλου υποθέτει ότι ο Χαϊρουλλάχ θα είχε διοριστεί διά βίου καδής Κωνσταντινούπολης. Άλλωστε, στο εν λόγω βιβλίο αναφέρεται μόνο σε ένα σημείο κάποιος Χαϊρουλλάχ: πρόκειται όμως για τον επόπτη του κρατικού νομισματοκοπείου, ο οποίος εξάλλου είναι γνωστός και από άλλες πηγές, όπως θα δούμε παρακάτω. Βλ. Ahmet Refik (Altınay), *Hicri on üçüncü asırda İstanbul hayatı (1200-1255)*, ανατύπωση, Κωνσταντινούπολη 1988, σ. 26 (έγγρ. 19). Το έγγραφο χρονολογείται στα μέσα Ρετζέπ 1235 (Απρίλιος 1820), ημερομηνία κατά την οποία ο κατά Παπάζογλου Χαϊρουλλάχ φέρεται να είχε ήδη φτάσει στη Θεσσαλονίκη.

7. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, επιμ. N. Akbayan και S. A. Kahraman, Κωνσταντινούπολη 1996, σ. 665.

8. Αυτός ο Χαϊρουλλάχ Εφέντης ταξίδεψε το 1861-1863 στη Γαλλία, την Αυστρία, την Ιταλία, το Βέλγιο, τη Γερμανία και τη Βρετανία. Βλ. Belkis Altınış-Gürsoy (επιμ.), *Hayrullah Efendi: Avrupa seyahatnamesi*, Άγκυρα 2002· Caspar Hillebrand, «A Researchers' List and Bibliography of Ottoman Travel Accounts

Όσον αφορά το ίδιο το χειρόγραφο, στον κατάλογο των τουρκικών έργων της βιβλιοθήκης του Τοπκαπί, που δημοσίευσε το 1961 ο Fehmi Edhem Karatay, υπάρχει μόνο ένας Χαϊρουλλάχ (χρονολογείται τον 19ο αιώνα), ο οποίος μνημονεύεται ως αντιγραφέας μιας ποιητικής συλλογής.⁹ Ο κατάλογος δεν περιέχει κανένα χειρόγραφο με τίτλο «Σεγιαχάτ-ναμέ» (ακόμα και το έργο του Εβλιγιά, που είναι γνωστό με αυτό τον τίτλο, εδώ τιτλοφορείται *Tarih-i seyghah*, «Ιστορία των ταξιδιών»). Ο Παπάζογλου γράφει ότι το βρήκε «στην ίδια θυρίδα» με το «υπ' αριθ. 478 χειρόγραφο της "Ιστορίας" του Ασίκ Πασά Ζαντέ» –και πράγματι υπάρχει στην εν λόγω βιβλιοθήκη ένα χειρόγραφο του Ασικπασαζαντέ, μόνο που έχει αριθμό E.H. 1433.¹⁰ Άκαρπη απέβη, τέλος, και η σχετική αναζήτηση στη διαδικτυακή βάση της τουρκικής κυβέρνησης, που περιέχει τους συγκεντρωτικούς καταλόγους των χειρογράφων όλων των τουρκικών βιβλιοθηκών (<http://yazmalar.gov.tr>), καθώς δεν εντοπίστηκε ούτε ο συγγραφέας ούτε το έργο. Η περιγραφή του Παπάζογλου, τέλος,

to Europe (2nd edition)», *Working Papers of the BMBF Project "Europe from the outside – Formations of Middle Eastern views on Europe from inside Europe"* 2 (Bonn University, September 2014), σ. 24· του ίδιου, «Narrative Strategien der Autor-Leser-Identifikation in Vor- und Nachwort von Hayrullah Efendis Europa-reisebericht (1863/64)», στο: B. Agai – S. Conermann (επιμ.), «Wenn einer eine Reise tut, hat er was zu erzählen". Präfiguration – Konfiguration – Refiguration in muslimischen Reiseberichten, Βερολίνο 2013, σ. 119-150. Το έργο του ήταν γνωστό ήδη την εποχή του Παπάζογλου: βλ. İ. Hami Danişmend (επιμ.), «Türk tiyatrosu tarihine ait çok mühim bir vesika. Hâmid'in babası Hayrullah Efendinin piyesi», *Türklük – Milliyetçi Kültür Mecmuası* 2 (1939), σ. 109-122, και του ίδιου, «Encümen-i Dâniş reisinin maarif islâhına ait lâyihası», *Türklük – Milliyetçi Kültür Mecmuası* 8 (1939), σ. 102-104.

9. Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe yazmalar kataloğu*, τ. Β', Κωνσταντινούπολη 1961, σ. 224 (αρ. 2590).

10. F. E. Karatay, *ό.π.*, τ. Α', σ. 203 (αρ. 619). Αν πιστέψουμε δε τον κατάλογο του Karatay, το συγκεκριμένο χειρόγραφο φτάνει μέχρι τη βασιλεία του Βαγιαζίτ Α', ενώ ο Παπάζογλου ισχυρίζεται ότι από εκεί αντέγραφε τα περί Μεχμέτ Β' (πιθανότατα όμως εδώ έχει λάθος ο Karatay, καθώς τοποθετεί τον Ασικπασαζαντέ επί Βαγιαζίτ Α' αντί για Βαγιαζίτ Β'). Στο άρθρο του για τον Ασικπασαζαντέ, ωστόσο, αφήνει να εννοηθεί ότι η μετάφραση έγινε από την έκδοση του τουρκικού Υπουργείου Παιδείας, αν και παραθέτει και την παραπομπή στο χειρόγραφο του Τοπκαπί: Αβραάμ Ν. Παπάζογλου, «Μωάμεθ Β' ο Πορθητής κατά τον Τούρκον ιστορικόν Ασίκ Πασά Ζαντέ», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 16 (1940), σ. 211-246 και ειδικότερα σ. 216, σημ. 3.

την οποία παραθέσαμε παραπάνω, έχει ορισμένα σημεία που προκαλούν υποψίες: τόσο η αναφορά στη γραφή «σουλούς» όσο και η φράση για τη σφραγίδα «κάποιου Αχμέτ, επιθεωρητή του Εβκαφιού» έχουν αντιγραφεί αυτούσια από ένα προγενέστερο δημοσίευμα του Παπάζογλου (στην πραγματικότητα αντιγραφή από γαλλική δημοσίευση), στο οποίο περιγράφει ένα τετράγλωσσο λεξικό από χειρόγραφο της βιβλιοθήκης της Αγίας Σοφίας.¹¹ Η γραφή «σουλούς» (*sülüs*) χρησιμοποιείται συνήθως σε επιγραφές, ενώ μια μορφή της συχνά χρησιμοποιήθηκε σε θρησκευτικά και λογοτεχνικά κείμενα· και πράγματι το εν λόγω λεξικό είναι γραμμένο σε μια μορφή της.¹² Από την άλλη μεριά, κείμενα αντίστοιχα με την υποτιθέμενη αναφορά του Χαϊρουλλάχ την ίδια περίοδο γράφονταν συνήθως σε «ρικιά» (*rik'a*), τη γραφή που κυριάρχησε τον 19ο αιώνα σε όλους τους τομείς της οθωμανικής γραμματείας.¹³

Σύμφωνα με την εισαγωγή του Παπάζογλου (υποτίθεται ότι βασίζεται σε μια αυτοβιογραφία του Χαϊρουλλάχ, η οποία προηγείται της υπόλοιπης αφήγησης και δεν περιλαμβάνεται στη μετάφραση), ο Χαϊρουλλάχ γεννήθηκε το 1792, έγινε μουντερίσης (δάσκαλος σε μεντρεσέ) το 1810 (μόλις δεκαοχτώ χρονών!), καδής στο Σκούταρι πέντε χρόνια αργότερα και σε άλλα πέντε στη Θεσσαλονίκη (κατά το δημοσίευμα, ξεκίνησε από την Κωνσταντινούπολη «στα μέσα του Ρεμπιουλ-αχίρ του έτους εγείρας

11. Αβραάμ Παπάζογλου, «Ένα ελληνοτουρκικό χειρόγραφο της βιβλιοθήκης της Αγίας Σοφίας», *Νέα Εστία* 25/294 (1939), σ. 389-391. Στο άρθρο για τον Χαϊρουλλάχ ο Παπάζογλου πρόσθεσε και μία υποσημείωση, όπου γράφει ότι «την ίδιαν αυτή σφραγίδα έχουν και πολλά χειρόγραφα της Βιβλιοθήκης της Αγίας Σοφίας» («Η Θεσσαλονίκη», *ό.π.*, σ. 418, σημ. 1).

12. Για το λεξικό αυτό βλ. τώρα Borislava Zhivkova, «Lügat: a Content-Analysis Approach of a 15th-Century Four-Language Dictionary», στο: Marinos Sariyannis (επιμ.), *New Trends in Ottoman Studies. Papers Presented at the 20th CIE-PO Symposium, Rethymno, 27 June – 1 July 2012*, Rethymno 2014, σ. 826-840 [e-book: <http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/7/8/e/metadata-1412743543-919456-15948.tkl>]. Ο Παπάζογλου παραδέχεται ο ίδιος ότι το λεξικό «πρωτοπαρουσίασε εδώ και δυο χρόνια ο καθηγητής της τουρκολογίας στο Πανεπιστήμιο της Σταμπούλ κ. Τζαφέρογλου» (σ. 389). Πρόκειται για το άρθρο του Ahmet Caferoğlu, «Note sur un manuscrit en langue serbe de la bibliothèque d' Ayasofya», *Revue Internationale des Etudes Balkaniques*, vol. I-II, 3-4 (1936), σ. 185-190, το οποίο στην πραγματικότητα ο Παπάζογλου μετέφερε στα ελληνικά σχεδόν κατά λέξη.

13. Βλ. Jan Reychman – Ananias Zajaczkowski, *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats*, μτφρ. Andrew S. Ehrenkreutz, Χάγη – Παρίσι 1968, σ. 110-111 και 116.

1235» και έφτασε στις «8 Τζεμαζιούλ-εβέλ»). Ας σημειωθεί εδώ ότι ο Παπάζογλου μετατρέπει λάθος τις ημερομηνίες: τα μέσα Ρεμπιουλάχρι 1235 αντιστοιχούν στο τέλος Ιανουαρίου 1820 (και όχι Αύγουστο, όπως γράφει) και η 8η Τζεμαζιουλέβελ του ίδιου έτους στα τέλη Φεβρουαρίου (όχι Σεπτέμβριο). Στη Θεσσαλονίκη ο Χαϊρουλλάχ φέρεται να φυλακίστηκε («στις 27 Σουμπάτ του 1236 εγ.», δηλαδή στις 27 Φεβρουαρίου –με το παλαιό ημερολόγιο– 1821) και κατόπιν να αποφυλακίστηκε, όταν έφτασε ο διορισμός του ως ιεροδίκη στην Κωνσταντινούπολη (τον Μάιο του 1821). Υποψίες γεννά εδώ και η ξαφνική μετάβαση στο ηλιακό ημερολόγιο (η σημείωση του Παπάζογλου ότι «ίσως νάναι κι' αυτό μια από τις καινοτομίες της εποχής εκείνης του Μαχμούτ Β'» δεν έχει ιστορική βάση).¹⁴ Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι μια τέτοια μετεωρική σταδιοδρομία έχει λίγες πιθανότητες να αντιστοιχεί στην πραγματικότητα, άλλωστε θα ήταν παράξενο να μην είχε αφήσει τα ίχνη της στις βιογραφίες των ουλεμάδων της εποχής.¹⁵

Μαρτυρείται άραγε από άλλες πηγές καδής Θεσσαλονίκης με το όνομα Χαϊρουλλάχ αυτή την περίοδο; Ο οθωμανός ιστορικός της εποχής Σανιζαντέ Αταουλλάχ Εφέντης καταγράφει τον διορισμό του Χαγιατί-ζαντέ

14. Το ηλιακό ημερολόγιο (*sene-i maliyye*) χρησιμοποιούνταν από πολύ παλαιότερα στην οικονομική γραφειοκρατία, ωστόσο δεν έγινε επίσημο παρά μόνο το 1839/1840. Βλ. π.χ. Richard B. Rose, «The Ottoman Fiscal Calendar», *Middle East Studies Association Bulletin* 25/2 (1991), σ. 157-166· François Georgeon, «Changes of Time: an Aspect of Ottoman Modernization», *New Perspectives on Turkey* 44 (2011), σ. 181-195· του ίδιου, «Temps de la réforme, réforme du temps. Les avatars de l'heure et du calendrier à la fin de l'Empire ottoman», στο: François Georgeon – Frédéric Hitzel (επιμ.), *Les ottomans et le temps*, Λέιντεν 2012, σ. 241-279, ιδίως σ. 245. Ειδικά ένας ιεροδίκης εκείνη την εποχή θα χρησιμοποιούσε το σεληνιακό ημερολόγιο, όπως και όλα τα ιεροδικαστικά έγγραφα (βλ. π.χ. Ιωάννης Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Α', Αρχείον Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1952).

15. Κάποιες αξιοσημείωτες εξαιρέσεις είναι ο ποιητής Γιαχγιά Εφέντης στις αρχές του 17ου αιώνα, ο οποίος ξεκίνησε την καθηγητική του σταδιοδρομία 19 ετών, και ο Μιρζαζαντέ Μεχμέτ Εμίν (γνωστός με το ποιητικό ψευδώνυμο Σαλίμ) στο πρώτο μισό του 18ου (βλ. τα σχετικά λήμματα στην *Encyclopaedia of Islam*, β' έκδοση, τ. 12, στ. 832β και τ. 8, στ. 990β-991α αντίστοιχα). Ωστόσο, και οι δύο ήταν γιοι σείχουλισλάμη (ο δεύτερος μάλιστα έγινε καδής Θεσσαλονίκης και Γαλατά με τον πατέρα του εν ενεργεία σείχουλισλάμη), ενώ και των δύο η σταδιοδρομία ήταν τόσο αξιοπρόσεκτη, ώστε να επισημαίνεται τόσο από τους συγχρόνους τους όσο και από τους ιστορικούς της εποχής μας.

Μεχμέτ Εσάτ Εφέντη, μουντερίση του μεντρεσέ του Σουλεϊμανιγέ, στις 7 Ρεμπιουλάχιρ 1232 [24 Φεβ. 1817] και κατόπιν του Ομέρ Εφέντη από την Κασταμονή, επίσης μουντερίση του Σουλεϊμανιγέ, ο οποίος θα αναλάμβανε καθήκοντα από την πρώτη Ρεμπιουλάχιρ [12]37 [26 Δεκ. 1821].¹⁶ Ενδιάμεσα ο ιστορικός δεν σημειώνει άλλο διορισμό καδή στη Θεσσαλονίκη. Στα ιεροδικαστικά κατάστιχα της πόλης, ωστόσο, κάποιος «Ιμπραχίμ Ζουχτή, ιεροδίκης Θεσσαλονίκης» υπογράφει μια αναφορά (αίτημα «απαξιαπάντων των αντιπροσώπων των εν Θεσσαλονίκη Εβραίων» για σημαντικό φορολογικό ζήτημα) της 25ης Τζεμαζιουλέβελ 1236 [28 Φεβ. 1821].¹⁷

Επιπλέον, υποτίθεται ότι η αναχώρηση του Χαϊρουλλάχ από τη Θεσσαλονίκη συνδέεται με τον διορισμό του (περίπου τον Μάιο του 1821) ως ιεροδίκης στην Κωνσταντινούπολη (το σχετικό κομμάτι παραλείπεται στη μετάφραση του Παπάζογλου, ο οποίος όμως το σημειώνει στην εισαγωγή του).¹⁸ Ούτε αυτός ο διορισμός μαρτυρείται από τον Σανιζαντέ, ο οποίος καταγράφει στις 19 Τζεμαζιουλέβελ 1236 (22 Φεβ. 1821) τον διορισμό του Μεχμέτ Σαντουλλάχ Εφέντη, γιου του Αραπ-ζαντέ Εφέντη, πρώην καδή της Μέκκας, και κατόπιν την 1η Ραμαζάν 1236 [2 Ιουνίου 1821] την επαναφορά του Σαντουλλάχ στη Μέκκα και τον διορισμό του Ουριανί-ζαντέ Μεχμέτ Ρασίντ Εφέντη, πρώην φετβά εμινί.¹⁹ Ας σημει-

16. Ziya Yilmazer (επιμ.), *Şâni-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi: Şâni-zâde târîhi [Osmanlı tarihi (1223-1237 / 1808-1821)]*, τ. Β', Κωνσταντινούπολη 2008, σ. 779 και 1019.

17. Ι. Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας*, ό.π., σ. 428. Αυτή είναι η μόνη αναφορά των ιεροδικαστικών αρχείων (τουλάχιστον των δημοσιευμένων) σε όνομα καδή (και γενικότερα ουλεμά: αναφέρεται μόνο ο μουφτής Σείτ Αμπντουλλάχ τον Μάιο του 1821: στο ίδιο, σ. 435) κατά το επίδικο διάστημα. Σύμφωνα με το υποτιθέμενο χειρόγραφο, ο καδής Χαϊρουλλάχ ήταν στη φυλακή στις 27 Φεβρουαρίου (27 Σουμπάτ 1236, σύμφωνα με το ιδιότυπο μικτό σύστημα που υποτίθεται ότι χρησιμοποιεί ο Χαϊρουλλάχ), οπότε ο Ζουχτή θα μπορούσε να είναι κάποιος αναπληρωτής καδής (ναίπης), ο οποίος θα τον αναπλήρωνε. Ωστόσο, ακόμα και αν πιστέψουμε τον Παπάζογλου, ο Χαϊρουλλάχ θα χρησιμοποιούσε το Ιουλιανό ημερολόγιο, οπότε θα φυλακίστηκε στις 11 Μαρτίου με το νέο ημερολόγιο, έντεκα ημέρες μετά την ημερομηνία κατά την οποία μαρτυρείται ως καδής ο Ιμπραχίμ Ζουχτή.

18. Α. Παπάζογλου, «Η Θεσσαλονίκη», ό.π., σ. 419 με παραπομπή στη «σελ. 4» του χειρογράφου. Υποτίθεται ότι η μετάφραση παραλείπει τις «σελίδες 1-9 [οι οποίες] είναι αφιερωμένες, κατά τη συνήθεια της εποχής, στην αυτοβιογραφία του συγγραφέα» (σ. 421, σημ. 1).

19. Z. Yilmazer (επιμ.), *Şâni-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi*, ό.π., σ. 1048 και 1258.

ωθεί, τέλος, ότι το λεπτομερέστατο ευρετήριο της έκδοσης του Σανιζαντέ καταγράφει μόνο δύο Χαϊρουλλάχ: έναν αρχίατρο και έναν άλλο εμίνη του αυτοκρατορικού νομισματοκοπείου.²⁰

Ακόμα και αν δεχτεί κανείς ότι υπήρξε κάποιος Χαϊρουλλάχ με την εντυπωσιακή σταδιοδρομία που περιγράφηκε (ο οποίος όμως δεν άφησε κανένα ίχνος στις συγκαιρινές πηγές), και επίσης ένα χειρόγραφο το οποίο δεν μπορεί να βρεθεί σε κανέναν σημερινό κατάλογο, το ίδιο το κείμενο παρουσιάζει μια σειρά από μορφολογικά και πραγματολογικά προβλήματα. Ήδη είναι προβληματικός ο χαρακτήρας του, αφού υποτίθεται πως «υποβλήθηκε στον σουλτάνο Μαχμούτ Β' στα μέσα Ζιλχιτζέ 1236 εγ. (αρχές Σεπτεμβρίου 1821)» (σ. 420).²¹ Ξεκινά με τον διορισμό του από τον Χαλέτ Εφέντη, τον περίφημο γραμματέα του αυτοκρατορικού συμβουλίου που κατηγορήθηκε για την έναρξη της Επανάστασης:²²

Όταν λοιπόν ο πιστός δούλος της εξοχότητάς Σου και κραταιός αυθέντης μου, Χαλέτ εφέντης, μου ανακοίνωσε την προσκνητή μου διαταγή Σου [...] αναλογίσθηκα το βάρος της ευθύνης που θα είχα στη θέση αυτή, για την οποία με έκρινες άξιο, αναμέτρησα τις δυνάμεις μου, είδα, ότι με τη βοήθεια του Αλλάχ και μ' αλάθητον οδηγό μου τους θεούς και ιερούς νόμους της θρησκείας μας, θα μπορούσα να φανώ άξιος της αποστολής μου, κι' ετοιμάσθηκα για το μακρινό ταξίδι μου.

Ακολουθεί μια άγαρμπη αντιγραφή της εξιστόρησης της άλωσης της Θεσσαλονίκης από τον ιστορικό του ύστερου 15ου αιώνα Ασικπασαζαντέ, τον οποίο πολύ αμφιβάλλω ότι θα είχε υπόψη του ένας καδής του πρώι-

20. Ο δεύτερος αλληλογραφεί με τον (μη κατονομαζόμενο) καδή της Θεσσαλονίκης, τον Δεκέμβριο του 1829 (Ι. Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας*, ό.π., σ. 428).

21. Στο χειρόγραφο της δημοσίευσης, που σώζεται στο Αρχείο Αβραάμ Παπάζογλου στο Ε.Λ.Ι.Α. (φάκ. 1.1 Α), η αρχική μορφή ήταν «μέσα Ζιλχιτζέ 1237 εγ. (= αρχές Δεκεμβρίου 1822)», διορθωμένο με κόκκινο μελάνι. Στην πραγματικότητα η ημερομηνία αυτή αντιστοιχεί στις αρχές Σεπτεμβρίου 1822, αλλά αυτό που προκαλεί υποψίες είναι η ίδια η διόρθωση, προκειμένου –ίσως– να φαίνεται η ημερομηνία αληθοφανέστερη.

22. Α. Παπάζογλου, «Η Θεσσαλονίκη», ό.π., σ. 421. Για τον Χαλέτ Εφέντη βλ. Enver Ziya Karal, *Halet Efendinin Paris büyük elçiliği, 1802-6*, Κωνσταντινούπολη 1940· Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Λονδίνο 1961, σ. 69, 128 κ.α.

μου 19ου αιώνα, καθώς υπήρχαν πολύ λογιότερες ιστορίες εκείνη την εποχή.²³ Διάφορα άλλα στοιχεία δεν είναι και τόσο πειστικά, όπως για παράδειγμα αυτή η επιτηδευμένα αφελής αναφορά σε κάποιον «άπιστο της Θεσσαλίας», για τον οποίο ο Παπάζογλου υποθέτει στη σχετική υποσημείωση ότι «πιθανόν να πρόκειται για το Ρήγα Φερραίο» (σ. 423):²⁴

Τη μέρα μάλιστα που έφθασα και πήγα στο Κονάκι, είχαν φέρει εκεί [...] έναν μεσήλικα άπιστο, Μεστανέ εφέντη, γιατί, λέγει, μάθαινε στα παιδιά του ένα τραγούδι, γραμμένο από έναν άπιστο της Θεσσαλίας, που η Μεγαλειότης Σου, με προγενέστερο προσκυνητό φιορμάνι Σου, είχες καταδικάσει και απαγορεύσει.

Στην επόμενη σελίδα (424) ο συγγραφέας αναφέρεται στο εκνευριστικό καθημερινό χτύπημα της καμπάνας, που, όπως ξέρουμε, απαγορευόταν αυστηρά (και πόσο μάλλον μέσα στις πόλεις):²⁵

Ακόμα, μ' εκνεύρισε πολύ και το καθημερινό χτύπημα της καμπάνας των εκκλησιών και προ παντός της Μητρόπολης, που χτυπά τόσο άσχημα στ' αφτιά των μουσουλμάνων και τους θυμίζει, ότι κάτω από τον ίδιο μ' αυτούς ουρανό ζουν κι' άνθρωποι τόσο τυφλοί κι' ανόητοι, ώστε να πιστεύουν πως στον κόσμο υπάρχουν κι' άλλες θρησκείες πιο αληθινές από την δική μας του –μεγάλη η χάρη Του!– Μωάμεθ.

23. Η σχετική υποσημείωση του Παπάζογλου («Η Θεσσαλονίκη», ό.π., σ. 422, σημ. 1): «Από το κομμάτι αυτό, φαίνεται πως ο συγγραφέας είχε υπ' όψη του την “Ιστορία” του Ασίκ Πασά Ζαντέ». Ο Παπάζογλου παραπέμπει στην «Εκδ. Υπουργ. Παιδείας Τουρκίας, Κωνσταντινούπολις, 1915, σελ. 118».

24. Ο Βακαλόπουλος, μάλιστα, ταυτίζει τον «Μεστανέ εφέντη» με τον γνωστό τυπογράφο του πολιορκημένου Μεσολογγίου Δημήτριο Μεσθενέα (*Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 301), ταύτιση που έχει περάσει και στη μεταγενέστερη βιβλιογραφία, η οποία συχνά μνημονεύει τον Μεσθενέα ως Θεσσαλονικέα χωρίς να υπάρχει άλλο τεκμήριο. Βλ. π.χ. Πάνος Κυρικιόπουλος, «Συμπληρωματικά για τον Δ. Μεσθενέα», *Βιβλιοφιλία* 4-5 (1977), σ. 5-6 (παραπέμπει σε δημοσίευμα του Βακαλόπουλου στο περιοδικό *Ροτόντα*, τ. 3 (Μάιος 1971): «Πώς είδε τα δραματικά γεγονότα στη Θεσσαλονίκη ένας τίμιος Μουσουλμάνος δικαστής»). Η παράδοση ήθελε μέχρι τότε τον Μεσθενέα Μικρασιάτη, ίσως ήταν και ψευδώνυμο του Αναστασίου Νικολαΐδη: βλ. π.χ. Κ. Πετρονικολός, *Ηπειρωτική Εστία*, τ. 198-199 (1968), σ. 370· Νίκος Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας: σκλαβιά – Διαφωτισμός – Επανάσταση*, τ. Α', Αθήνα 1976-1982, σ. 243.

25. Για τις κατά τόπους εξαιρέσεις βλ. Κ. Σ. Παπαδόπουλος, «Απαγορεύσεις της κωδωνοκρουσίας και προνομιακή κατά τόπους χρήσις εκκλησιαστικών κωδώνων και σημάντρων επί Τουρκοκρατίας», *Γρηγόριος Παλαμάς* 42 (1959), σ. 204-214.

Η σκηνή μεταξύ μουτεσελίμη και καδή Χαϊρουλλάχ (σ. 425), με τον τελευταίο να οδηγείται στα μπουντρούμια, είναι απίστευτη για οποιονδήποτε έχει την παραμικρή επαφή με τη λειτουργία του οθωμανικού διοικητικού και δικαστικού συστήματος:

[...] ενώ καθόμουν μπρος στο μεγάλο καφενείο [...] είδα να φέρονουν έναν νεκρό άπιστο [...]. Σηκώθηκα τότε και είπα: «Ο Θεός ας τον συγχωρέσει!» (Αλλάχ ραχμέτ εϊλεσίν!). Τόμαθεν αυτό από τους ίδιους τους χαφιέδες του ο Γιουσουφ Βέης και με κάλεσε στο Κονάκι. Εκεί μου είπε –Ήμαρτον Θεέ μου!– ότι ήμουν «γκιαούρης» (άπιστος) κι' ότι έπρεπε να μ' αποκεφαλίσει. Σ' ερώτησή μου, ποιο ήταν το σφάλμα μου, αποκρίθηκε πως μονάχα οι άπιστοι λυπόονται τους άπιστους [...]. Ζήτησα να μου δείξει σε ποιο σημείο τον ιερού Βιβλίου μας είναι γραμμένο αυτό και γι' απάντηση, διέταξε τον αρχιαστυνόμο και τον φίλτατο, αλλά δυστυχισμένο, αρχικλητήρα να με ρίξουν στα «μπουντρούμια» του Κανλή Κουλέ (Λευκού Πύργου). Έτσι κι' έγινε.

Είναι γενικότερα σαφές ότι όλα αυτά τα καλλοιογικά στοιχεία, οι μεταφυσικές αναζητήσεις, η λογοτεχνικότητα, είναι πολύ περισσότερο ελληνικός πρώιμος 20ός αιώνας παρά οθωμανικός πρώιμος 19ος.²⁶

26. Για συγκριτικούς λόγους μπορεί κανείς να κοιτάξει διάφορες άλλες οθωμανικές πρωτοπρόσωπες αφηγήσεις της εποχής, σχετικές με την Επανάσταση: Απομνημονεύματα πολιτικά του Βαχίτ Πασά, πρέσβευς εν Παρισίοις τω 1802, ρεζ' εφέντη τω 1808, και τοποτηρητού της Χίου τω 1822, εξ ανεκδότου Τουρκικού ιδιοχειρογράφου ελευθέρως μεταφρασθέντα και σημειώσεσι συνοδευθέντα υπό Δ.Ε. Δ.[ανήλογλου], Ερμούπολη 1861 (ανατύπωση Αθήνα 1974· και σε νέα έκδοση, Νίκος Μίτσης [επιμ.], *Τα συμβάντα στη Χίο το 1822, από το χέρι του Βαχίτ Πασά, Χίος 2007*). Jan Schmidt, «The Adventures of an Ottoman Horseman: The Autobiography of Kabudli Vasfi Efendi, 1800-1825», *The Joys of Philology: Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500-1923)*, Κωνσταντινούπολη 2002, σ. 165-286· Ευαγγελία Μπαλτά, «Η οθωμανική μαρτυρία για την επαναστατημένη Κάρυστο», *Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών* 35 (2003-2004), σ. 189-200· Σοφία Λαΐου, «Η ελληνική επανάσταση στην Πελοπόννησο σύμφωνα με την περιγραφή ενός ντόπιου Οθωμανού λογίου», στο: Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Αθήνα 2009, σ. 307-319· John C. Alexander (Alexandropoulos), «Yusuf bey al-Moravi on the Siege and Capture of Tripolitsa in 1821», στο: Κ. Λάμπας – Α. Αναστασόπουλος – Η. Κολοβός (επιμ.), *Μνήμη Πηγελόπης Στάθη. Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, Ηράκλειο 2010, σ. 139-155. Παρόμοιοι χαρακτήρα είναι και ένα μέρος παλαιότερου κειμένου, γραμμένου το 1785: Νεοκλής Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα και οσμανικό κράτος. Από το χειρόγραφο του Σουλεϊμάν Πενάχ Εφέντη του Μοραΐτη*, Αθήνα 1993.

Μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα:

Βέβαια, αν ήταν φταίχτης, δίκαια τιμωρήθηκε. Όμως, αν δεν ήταν; Δε θα δώσουμε όλοι, πιστοί κι' άπιστοι, λόγο των πράξεών μας στη μέλλουσα ζωή; Και ο Γιουσούφ Βέης δεν θα τιμωρηθεί άραγε στον άλλον κόσμο, για όσα φρικτά έκαμεν εδώ; [...] Κατόπιν τον πήραν για να τον παραδώσουν στον γενιτσάρ-αγά να τον θανατώσει. Πριν φύγει, συγχώρα με γι' αυτό ανθέντα μου, τον αγκάλιασα και τον φίλησα, γιατί στ' αλήθεια, ήταν τίμιος άνθρωπος, κι' αν έφταιξε, ήταν απ' την καλή του την καρδιά (σ. 426).

Θα μάθαινα πολλά ακόμη πράγματα εκεί μέσα, όμως πρόκαμε η τίμια διαταγή Σου να γυρίσω στην Πόλη –κι' απ' αυτήν κατάλαβα, ότι το τιμημένο «ντιβάνι» Σου δεν γνώριζε τη φυλάκισή μου– κι' αφήθηκα ελεύθερος. Όμως, Θεέ μου!... Ο Γιουσούφ δεν ήταν πια ο παλιός βάνανσος Γιουσούφ απέναντί μου. Μου μιλούσεν ήρεμα, γλυκά και ήταν σαν να με παρακαλούσε να τον συγχωρέσω, για το κακό που μούχε κάμει. Όμως, πριν απ' όλα, εγώ ήθελα να φύγω μιαν ώρα αρχήτερα από την κόλαση αυτή (σ. 427).

Κι' από την νύκτα εκείνην άρχισε το κακό. Η Θεσσαλονίκη, η ωραία τούτη πόλη, που στολίζει σαν σμαράγδι το τιμημένο στέμμα Σου, μεταβλήθηκε σ' ένα απέραντο «σφαγείο» [...]. Κάθε μέρα και κάθε νύχτα δεν ακούς τίποτ' άλλο στους δρόμους της Θεσσαλονίκης, παρά φωνές, κλάμματα, βογγησμούς. Ο Γιουσούφ Βέης, ο γενιτσάρ-αγάς, ο σούμπασης και οι χοτζάδες και οι ουλεμάδες, έχουν λυσσάξει θαρρείς. Δεν εκτελούσαν δικές Σου διαταγές ασφαλώς, γιατί τότε θα σέβονταν τα μικρά παιδιά και τις έγκνες γυναίκες. Τι δεν είδαν τα μάτια μου κραταιότατε πατισάχ!... Τι δεν αντίκρισαν!... (σ. 427).

Αυτά και άλλα πολλά, που δεν μπορώ να περιγράψω, γιατί κι' η θύμησή τους μονάχα με κάνει ν' ανατριχιάζω, έγιναν στην πόλη της Θεσσαλονίκης [...]. Δεν κρατήθηκα πια, κι' έφυγα για να μπορέσω, μιαν ώρα αρχήτερα, να βρεθώ εδώ και να υποβάλω στον μεγαλειότατο και κραταιό πατισάχ μου τα σέβη μου. Ο Θεός ας φωτίζει τους ρωμιούς, που πληρώνουν σφάλματα των απίστων της Ρωσσίας, αφού είναι γνωστό, ότι αυτοί τους ξεσήκωσαν. Ας τους φωτίζει για καλό της πατρίδας μας, αφού το ξεσήκωμά τους τους κόστισε πάνω από τριάντα χιλιάδες νεκρούς, που δεν είναι λίγοι βέβαια. Και μαζί μ' αυτούς, ας φωτίζει και τις δίκαιες και συνετές πράξεις Σου... (σ. 428).

Μερικές χρονολογικές ανακολουθίες είναι ίσως πιο απτές και ολοκλη-

ρώνουν την εικόνα ενός ανύπαρκτου χειρογράφου.²⁷ Ο ίδιος ο Παπάζογλου παραθέτει στην αρχή του άρθρου του τα όσα ξέρουμε για τους διωγμούς Ελλήνων στη Θεσσαλονίκη, σημειώνοντας ότι «μας λείπουν οι λεπτομέρειες»: παραπέμποντας στο *Ημερολόγιον του Αγώνος* του Χρήστου Βλασσόπουλου και στον Ιωάννη Φιλήμονα, αναφέρει ότι στις 18 Μαΐου 1821 ο μουτεσελίμης της Θεσσαλονίκης αποκεφάλισε τον επίσκοπο Κίτρον (ήταν τοποτηρητής του μητροπολιτικού θρόνου της Θεσσαλονίκης)²⁸ και τους Χριστόδουλο Μπαλάνο, Χρήστο Μενεξέ και Κυδωνιάτη, ενώ παράλληλα («κατά τα τέλη μεσουντος Μαΐου», κατά τον Φιλήμονα) «δισχιλίους δ' ετέρους εμάνδρευσε εν τω ναώ και τη αυλή της μητροπόλεως, και πολλές οικίας διήρπασε».²⁹ Ο Φιλήμων επιπλέον αναφέρει (σ. 141) ότι συνέπεσε «όπως αντισατραπεύη εν Θεσσαλονίκη κατά την εποχήν εκείνη, υπό τον τίτλον του μουσελίμου, Τούρκος τις παγκάκιστος και αιματορρόφος». Παρότι δεν το σημειώνει ο Παπάζογλου, το όνομα του μουτεσελίμη (Γιουσούφ Μπέης) αναφέρεται με τα ίδια σχεδόν λόγια από τον Σπυρίδωνα Τρικούπη («η Θεσσαλονίκη ετέλει εν ελλείψει πασά υπό μουτεσελήμην, τον Ισούφμπεην, άνθρωπον κακεντρεχή και αιμοβόρον»), ο οποίος παρεμπιπτόντως δεν χρονολογεί επακριβώς τις σφαγές, αν και φαίνεται να τις τοποθετεί αμέσως μετά τις νίκες των επαναστατών στον Πολύγυρο στις 16-18 Μαΐου.³⁰

Πράγματι, τα στοιχεία που προσθέτει το «χειρόγραφο του Χαΐρουλλάχ» συμφωνούν με τα παραπάνω: «την πρώτη μέρα του φεγγαριού του Μαΐου» (σύμφωνα με την ερμηνεία του Παπάζογλου, στις 18-19 του μήνα) ο Γιουσούφ Μπέης εμφανίζεται να διατάζει τη θανάτωση («στα χέρια των «μπασήμποζούκ») του επισκόπου Κίτρον (τον ονομάζει στις

27. Ευχαριστώ θερμά και από εδώ τον φίλο Σπύρο Ζερβόπουλο, ο οποίος επισήμανε αυτές τις ανακολουθίες.

28. Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*, σ. 26.

29. Χρήστος Ι. Βλασσόπουλος, *Ημερολόγιον του Αγώνος. Περιλαμβάνον τας μάχας, ναυμαχίας και διάφορα άλλα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήνα 1930, σ. 48· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Γ', Αθήνα 1860, σ. 144. Ο Βλασσόπουλος παραπέμπει στα έργα του Σπυρίδωνος Τρικούπη, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α', Αθήνα 1888, σ. 149-150, του Γουσταύου Φρειδερίκου Χέρτσμπεργ (Gustav Friedrich Hertzberg, 1826-1907), *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, μετάφρασις Παύλου Καρολίδου, τ. Α', Αθήνα 1916, σ. 94 και του Γ.Γ. Γερβίνου (Georg Gottfried Gervinus, 1805-1871), *Ιστορία της Επανάστασεως και Αναγεννήσεως της Ελλάδος*, μτφρ. Ιωάννου Η. Περβανόγλου, τ. Α', Αθήνα 1864-1865, σ. 215. Οι δύο τελευταίοι αντιγράφουν κατά λέξη τον Τρικούπη, το έργο του οποίου εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1853-1857.

30. Σ. Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Α', σ. 149.

σ. 423 και 424 Μακάρ, χρησιμοποιώντας την αμάρτυρη στα οθωμανικά κείμενα προσφώνηση («δεσπότη-εφέντη») και άλλων «αγιάνιδ[ων]»: ενός «παπά-Γιάννη, της εκκλησίας του Μηνά εφέντη» (του οποίου «κόψαν τα πόδια και τα χέρια [κ]ι' έπειτα, κρατώντας τα κομμένα χέρια του, με τα δάχτυλά του βγάλαν τα μάτια του») και ενός τρίτου («που οι άπιστοι τον λέγαν Χρίστο εφέντη») και τον οποίο ο Παπάζογλου ταυτίζει με τον Χρήστο Μενεζέ. Παράλληλα, διαβάζουμε ότι «οι άπιστοι [...] κρύφθηκαν στον μητροπολιτικό ναό (μετροπολίτ κλίσεσι) ελπίζοντας να σωθούν», ωστόσο μεταφέρθηκαν δέσμιοι στο Καπάνι και εσφάγησαν («και μάζεψαν τα κεφάλια τους για να τα δώσουν δώρο στον Γιουσούφ Βέη»)).³¹

Ωστόσο, μετά τη δημοσίευση του «χειρογράφου» εμφανίστηκαν και άλλες πηγές για τα γεγονότα, και συγκεκριμένα προξενικές αναφορές, οι οποίες δίνουν μια διαφορετική χρονολόγηση. Στον πρώτο μεταπολεμικό τόμο των *Μακεδονικών*, ο Γεώργιος Χ. Σούλης δημοσίευσε αναφορά του αμερικανού ιεραποστόλου Pliny Fisk, στην οποία αντιγράφει επιστολή κάποιου ανώνυμου Άγγλου από τη Θεσσαλονίκη με ημερομηνία 30 Ιουνίου 1821.³² Εκεί διαβάζουμε ότι, αν και περίπου δέκα Έλληνες («principally priests and monks») είχαν εκτελεστεί, επειδή είχαν πάνω τους έγγραφα που υποκινούσαν σε εξέγερση (οι εκτελέσεις αυτές μαρτυρούνται και από τα αρχεία του ιεροδικείου της Θεσσαλονίκης),³³ μέχρι τις 12 Ιουνίου (31 Μαΐου με το παλαιό ημερολόγιο, αν υποθέσουμε ότι ο ανώνυμος Άγγλος χρησιμοποιούσε το νέο) βασίλευε ηρεμία. Τότε όμως, εξαιτίας κάποιας αναφοράς για την εξέγερση στον Πολύγυρο και την

31. Α. Παπάζογλου, «Η Θεσσαλονίκη», ό.π., σ. 427-428.

32. Γεώργιος Χρ. Σούλης, «Η Θεσσαλονίκη κατά τας αρχάς της Ελληνικής Επανάστασεως», *Μακεδονικά* 2 (1941-1952), σ. 583-589.

33. Ι. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες*, ό.π., σ. 191-192 (έγγρ. 4): πρόκειται για σουλτανικό διάταγμα των αρχών Σαμπάν 1236 (4 Μαΐου 1821, ν.η.) για την εκτέλεση του ιερέα Ανανία Μαρκόπουλου, ο οποίος είχε συλληφθεί «φέρων έγγραφα επαναστατικά», και άλλων τριών χριστιανών (Βασιλικός, κάποιος παντοπώλης, Τζαμπτζάκος από τα Μαντεμοχώρια). Παρά τις διάφορες αναφορές του «Χαϊρουλλάχ» σε εκτελέσεις Ελλήνων και σε κάποιον «μεγάλον άπιστο από το σώμα του Φαναριού, τον Παπάζ εφέντη», ο οποίος φέρεται να εκτελέστηκε στις αρχές Μαρτίου («ετοιμαζόνταν να φύγει για την χώρα των Βλάχων, να δώσει το μήνυμα του ξεσηκωμού των ραγιάδων») και «είχε μαζί του κι' ένα γράμμα του πατριάρχη για τον Μακάρ εφέντη» Α. Παπάζογλου, «Η Θεσσαλονίκη», ό.π., σ. 426), δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί διασταύρωση των πληροφοριών (όπως επιχειρεί ο Βασδραβέλλης: στο ίδιο, σ. 69). Αντίθετα, η αλληλογραφία της Πύλης, όπως δημοσιεύεται από τον Βασδραβέλλη, δείχνει αγαστή και αδιάλειπτη συνεργασία του ιεροδίκη Θεσσαλονίκης με τον Γιουσούφ Μπέη, αντίθετα με τις πληροφορίες που δίνει ο Παπάζογλου.

Καλαμαριά, ο επίσκοπος και «all the Archons» φυλακίστηκαν· αφού τους αποσπάστηκε ένα μεγάλο ποσό, συνελήφθησαν ακόμα 1.700 Έλληνες και κρατήθηκαν στη Μητρόπολη. Στις 21 Ιουλίου εκτελέστηκαν τρεις άνδρες («one of them for having in his magazine a crown designed for the Greek king, which was in fact merely an old Bishop's mitre») και άλλοι πέντε μία εβδομάδα αργότερα. Η αναφορά του άγγλου επιστολογράφου στον επίσκοπο στην πρώτη επιστολή, γραμμένη στο τέλος του Ιουνίου 1821, συντείνει στο ότι η εκτέλεση του τελευταίου πρέπει να συγκαταλέγεται σε εκείνες του Ιουλίου. Εξάλλου, το 1975 ο Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος δημοσίευσε τις εκθέσεις του προξένου της Ολλανδίας στη Θεσσαλονίκη Mattatia Abram, οι οποίες καλύπτουν το χρονικό διάστημα από 28 Φεβρουαρίου 1821 μέχρι 17 Μαΐου 1822. Εκεί αναφέρεται ότι ο επίσκοπος Κίτρος, ο Μενεξές και ο Μπαλάνος εκτελέστηκαν στις 21 Ιουλίου 1821 (επιστολή της 23ης Ιουλίου γράφει ότι «ieri l'altro hanno decapitato nella nostra città il rever. Kitrus vescovo [...] e due negozianti, cioè Ballano e Menex»), ημερομηνία που συμπίπτει με τη σχετική πληροφορία του Fisk και που σήμερα θεωρείται πιο αληθοφανής. Στο ίδιο άρθρο δημοσιεύονται και αγγλικές προξενικές αναφορές, σύμφωνα με τις οποίες επιστολή του άγγλου προξένου Francis Charnaud της 20ής Ιουνίου αναφέρει πως «no Greeks had been massacred at Salonica. The Clergy and most of the lower classes of the people had been placed in confinement».³⁴ Εξάλλου, σε επιστολή των υπηκόων της Βρετανίας και των Ιονίων νήσων, κατοίκων της Θεσσαλονίκης, προς τον πρόξενο Charnaud, στις 24 Ιουνίου 1821, αναφέρεται ρητά πως η κατάσταση στη Θεσσαλονίκη ήταν ήρεμη μέχρι την εξάπλωση των ταραχών στην Καλαμαριά (Χαλκιδική) μόλις μία εβδομάδα νωρίτερα. Η εκτέλεση του Μελετίου, του Μπαλάνου και του Μενεξέ αναφέρονται με επιστολή του Charnaud προς τη Levant Company στις 31 Ιουλίου 1821, από όπου προκύπτει πως άλλες σφαγές στην πόλη δεν έχουν γίνει ακόμη. Στις 8

34. Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία αναφερόμενα στη Μακεδονία πριν και μετά το 1821*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 69-70 (Mattatia Abram) και 51-52 (Charnaud). Πρβλ. Ε. Χερίμογλου, *ό.π.*, σ. 44. Στην περιγραφή της πηγής ο Βακαλόπουλος (στο ίδιο, σ. 62 και 69) αναφέρει εσφαλμένα πως ο Abram μιλά για την εκτέλεση του επισκόπου Κίτρος Μακαρίου, όνομα που βρίσκουμε και στον «Χαΐρουλλάχ», αλλά που δεν αντιστοιχεί με το πραγματικό (Μελέτιος). Το σωστό όνομα αναφέρεται στη σ. 37, όπου όμως δίνεται η παλαιότερη ημερομηνία (Μάιος). Τα ιεροδικαστικά κατάστιχα μας πληροφορούν μόνο ότι η εκτέλεση των δύο εμπόρων συνέβη πριν από τον Οκτώβριο του 1821 (Ι. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες*, *ό.π.*, σ. 217 κ.εξ., έγγρ. 25 κ.εξ.).

Οκτωβρίου αναφέρει ο ίδιος την εκτέλεση δέκα αιχμαλώτων επαναστατών από τη Χαλκιδική έξω από την ανατολική πύλη και την επίδειξη 150 κεφαλών εντός της πόλης. Σημειώνει όμως στο τέλος της επιστολής πως όλοι οι Έλληνες που είχαν τεθεί σε περιορισμό στην αρχή των γεγονότων, έχουν απελευθερωθεί και η πόλη είναι ήσυχη και ήρεμη.³⁵ Οι παραπάνω πηγές επιβεβαιώνουν επίσης ότι ο εγκλεισμός των χριστιανών στη Μητρόπολη έγινε στα μέσα Ιουνίου και όχι τον Μάιο, όπως δεχόταν ο Παπάζογλου. Το ότι ο «Χαΐρουλλάχ» δίνει για την εκτέλεση την ημερομηνία που ήταν εσφαλμένα αποδεκτή την εποχή της δημοσίευσης του Παπάζογλου, επιτείνει τις υποψίες που εκτέθηκαν παραπάνω.

Ας δούμε όμως ποιος ήταν ο Αβραάμ Παπάζογλου. Λίγα στοιχεία είναι γνωστά στην πραγματικότητα για αυτόν τον πολυπράγμονα λόγιο, παρόλο που φαίνεται να σχετίστηκε στη δεκαετία του '30 με την αφρόκρεμα της ελληνικής λογοτεχνίας.³⁶ Γεννήθηκε το 1910 στην Κωνσταντινούπολη και φοίτησε στο Ζωγράφειο Λύκειο και κατόπιν στη σχολή St. Michel. Το 1930-1933 εξέδιδε στη γενέτειρά του το ετήσιο φιλολογικό περιοδικό *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* με συνεργασίες πολλών ελλήνων λογοτεχνών, ενώ από το 1932 και μετά επιδόθηκε σε μια πολυσχιδή δραστηριότητα μεταφράσεων τούρκων λογοτεχνών στα ελληνικά, στη *Νέα Εστία* και αλλού, αλλά και αντίστροφα. Όπως φαίνεται, από τα μέσα της δεκαετίας του '30 πρέπει να ζούσε ή να επισκεπτόταν συχνά την Αθήνα, ενώ από το 1936 φαίνεται ότι εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη. Από το 1938 ο Παπάζογλου επιδόθηκε σε διάφορες δημοσιεύσεις επιστημονικού χαρακτήρα, παρουσιάζοντας αδημοσίευτες στα ελληνικά οθωμανικές πηγές (συνήθως από δεύτερο χέρι), όπως ένα τετράγλωσσο λεξικό (με σημερινούς όρους –στην περίπτωση αυτή πρόκειται ουσιαστικά για λογοκλοπή, καθώς μετέφρασε σχεδόν λέξη προς λέξη ένα σχετικό άρθρο από τα

35. SP 105/139, ff. 262r, 272r και 277v. Ευχαριστώ και από εδώ τον καθηγητή Βασίλη Κ. Γούναρη για την ευγενική παραχώρηση αυτών των στοιχείων.

36. Βιογραφικό του υπάρχει στο αρχείο του, που απόκειται στο Ε.Α.Ι.Α. Βλ. επίσης Behçet Necatigil, «Balkan ülkeleri edebiyatlarından Türkçeye çeviriler», *Türk Dili (Çeviri sorunları özel sayısı)*, χ.τ. 1978, σ. 149-150· Hakan Özkan, «1930'ların Türkiye sanat ve fikir hayatını Yunanistan'a anlatan adam: Avram Papazoğlu (1910-1941)», *Edebiyat* 32 (Μάρτιος-Απρίλιος 2012), σ. 110-112. Ελληνική μετάφραση του τελευταίου αυτού άρθρου υπάρχει στην ιστοσελίδα <http://exoriente.net/?p=492>.

γαλλικά),³⁷ αποσπάσματα από το χρονικό του Ασικπασαζαντέ,³⁸ διάφορα έγγραφα σχετικά με την ελληνική και κωνσταντινουπολίτικη Ιστορία,³⁹ στοιχεία για τον αρχιτέκτονα Σινάν⁴⁰ και τους ιστορικούς Ναϊμά⁴¹ και Σελανικί.⁴² Στο Αρχείο Αβραάμ Παπάζογλου υπάρχουν επίσης χειρόγραφοι παρουσιάσεις και μεταφράσεις ιστορικών κειμένων του Τουρσούν Μπέη (πέθ. μετά το 1488) και του Κιατίπ Τσελεμπή (πέθ. 1657), οι οποίες, από ό,τι φαίνεται, δεν δημοσιεύθηκαν ποτέ. Ξέρουμε ότι το 1940 ζούσε στην Αθήνα και ότι στον πόλεμο κατατάχθηκε ως εθελοντής· τα ίχνη του χάνονται στο τέλος του 1941.

Είναι πολύ χαρακτηριστική η περιγραφή του Παπάζογλου από τον ποιητή Γεώργιο Θ. Βαφόπουλο, ο οποίος τον είχε γνωρίσει στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη:⁴³

Ανάμεσα στους παλιούς μου φίλους, βρήκα και τον Αβραάμ Παπάζογλου. Ζούσε τη «μεγάλη ζωή» της Αθήνας, εγκατεστημένος σ' ένα ξενοδοχείο πολυτελείας. Οι λογοτέχνες της γενιάς μου είναι αδύνατο να μη θυμούνται τον ευγενικό εκείνο νέο, με το χρυσαφένιο σκελετό των γυαλιών του, με τους πολύ λεπτούς τρόπους και με το μόνιμο χαμόγελο στα χείλη, που φώτιζε το στρογγυλό του πρόσωπο. Ήταν τουρκομαθής, επίδοξος

37. Α. Παπάζογλου, «Ένα ελληνοτουρκικό χειρόγραφο», ό.π. Βλ. και παραπάνω, υποσ. 12.

38. Α. Παπάζογλου, «Μωάμεθ Β' ο Πορθητής», ό.π.

39. Αβραάμ Παπάζογλου, «Δέκα έγγραφα του Οθωμανικού Αρχείου. Συμβολή στην ιστορία του Ελληνισμού της Τουρκίας», *Ελληνικά* 11 (1939), σ. 137-150 και του ίδιου, «Η Επτανησιακή Πολιτεία στα αρχεία του οθωμανικού κράτους», *Νέα Εστία*, τ. ΚΕ', τχ. 300 (1939), σ. 807-813.

40. Αβραάμ Παπάζογλου, «Σινάν ο αρχιτέκτων», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 14 (1938), σ. 443-460. Το άρθρο βασίζεται σε δημοσίευση του Ahmet Refik (ο Παπάζογλου δίνει μεν την πληροφορία, όχι όμως την παραπομπή): Ahmet Refik, «Mimar Sinan. Hazine-i evrak vesikalarina nazaran», *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* (yeni seri) 1/5 (Ιούνιος 1930 – Μάιος 1931), σ. 1-29 και ειδικότερα σ. 10 (έγγρ. 22). Από τα ονόματα των συγγενών του Σινάν, που αναφέρονται στο κείμενο και τα οποία ο Refik παραθέτει σε αραβική γραφή, ο Παπάζογλου διαβάζει το δεύτερο «Νισάνογλου Ελισάβ»· η σωστή ανάγνωση είναι μάλλον Ulise ve Kudisân.

41. Αβραάμ Παπάζογλου, «Συμπληρωματικά για τον Μ. Ναϊμά», *Αχαϊκά* 13 (1940), σ. 3-6.

42. Αβραάμ Παπάζογλου, «Ένας Τούρκος ιστορικός από τη Θεσσαλονίκη», *Ημερολόγιον Φάρος της Βορείου Ελλάδος*, τ. Β' (1940), σ. 285-287.

43. Γεώργιος Θ. Βαφόπουλος, «Σελίδες αυτοβιογραφίας (Αποσπάσματα, 1940-42)», *Νέα Εστία*, τ. 87, τχ. 1023 (Φεβ. 1970), σ. 215-220 και ειδικότερα 215-216.

καθηγητής της νέας ελληνικής φιλολογίας στο πανεπιστήμιο της Άγκυρας, καθώς έλεγε «εμπιστευτικά» στους πολύ στενούς του φίλους. Κ' είχε τη φιλοδοξία να μεταφράσει τους Έλληνες λογοτέχνες στα τουρκικά [...]. Ήταν περιζήτητος ο Αβραάμ Παπάζογλου. Αφού όλοι οι Έλληνες λογοτέχνες δεν είχαν την τύχη να υπερπηδήσουν τις ευρωπαϊκές Άλπεις, συμβιβάστηκαν με την ιδέα μιας βαρκάδας ως τις ακτές της Μικράς Ασίας. Κι' ο Αβραάμ Παπάζογλου ήταν ο πρόθυμος βαρκάρης, που είχε αναλάβει το έργο τούτο της διαπεραιώσης στην αντιπέραν όχθη, δίχως φυσικά να καταδεχθεί την είσπραξη των πορθμείων. Αντίθετα, καθώς έλεγε ότι, παράλληλα με τις μεταφραστικές του επιδόσεις, ασκούσε και το χονδρικό εμπόριο της ξυλείας, που του απέφερε μεγάλα κέρδη, σε πολλές περιπτώσεις πλήρωνε και το «χαρτζιλίκι» στους μεταφραζόμενους συγγραφείς [...].

Την άνοιξη εκείνη του 1940 είχε το προνόμιο, καθώς έλεγε ο ίδιος, να είναι το «ευνοούμενο πρόσωπο» ενός λογοτέχνη, που κατείχε τότε, στην κυβέρνηση Μεταξά, κάποια σημαντική θέση. Θα μετέφραζε όλα τα λογοτεχνικά του έργα στα τουρκικά. [...] Κ' έλπιζε τώρα, πως η μεγάλη αυτή σχέση με την «κατάσταση», θα βοηθούσε να παραμερισθούν όλα τα εμπόδια, που είχαν συντελέσει στην αποτελέματωση των προσπαθειών του, να καταλάβει την πολυθρόνη εκείνη έδρα της νεοελληνικής φιλολογίας στο πανεπιστήμιο της Άγκυρας. Μου είχε εμπιστευθεί, πως το κυριώτερο εμπόδιο για το διορισμό του, ήταν η ελληνική του καταγωγή, που υποχρέωνε τους Τούρκους ν' αξιώσουν την προσχώρησή του στο μουσουλμανισμό. Και τον απασχολούσε πολύ, μαζί με το θέμα της αρνησιθρησκίας, κ' εκείνη η αναπόφευκτη περιτομή [...].

[...] ύστερ' από μερικούς μήνες, τον καιρό του Αλβανικού πολέμου, έπεσα αναπάντεχα πάνω στον Αβραάμ. Ήταν ντυμένος στρατιώτης, ένας εθελοντής στο δραματικό εκείνο πόλεμο. Μούσφιξε το χέρι και πάλι εξαφανίστηκε. Κι' από τότε κανείς πια δεν έμαθε αν ο Αβραάμ Παπάζογλου σκοτώθηκε στον πόλεμο ή αναλήφθηκε ζωντανός στους ουρανούς. Κ' οι άνθρωποι του σπιτιού του, ενός σπιτιού αληθινά αρχοντικού, ακόμα περιμένουν το γυρισμό του.

Είναι χαρακτηριστική η αναφορά του Βαφόπουλου στην επιδίωξη του Παπάζογλου να διοριστεί καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας στην Άγκυρα. Γύρω στο 1937, μάλιστα, φαίνεται πως κυκλοφόρησε (από τον ίδιο;) η πληροφορία πως είχε πετύχει τον σκοπό του, παρόλο που από πουθενά δεν επιβεβαιώνεται.⁴⁴ Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι

44. Ο εκδότης της Νέας Εστίας Πέτρος Χάρης έγραφε το 1937: «Όσοι έχουν παρακολουθήσει τις προσπάθειες του κ. Αβραάμ Παπάζογλου για την πνευματική

εκείνη περίπου την εποχή οι βλέψεις του θα κατευθύνθηκαν προς κάποια αντίστοιχη έδρα σε ελληνικό πανεπιστήμιο, γεγονός που θα εξηγούσε τον καταταγισμό ιστορικών τώρα δημοσιευμάτων, κυρίως σχετικών με την ελληνική ιστορία την οθωμανική περίοδο, και συχνά, όπως είδαμε, με λαθροχειρίες, οι οποίες σκόπευαν να καταστήσουν τα άρθρα εντυπωσιακότερα. Αναφέραμε παραπάνω το άρθρο του για το τετράγλωσσο λεξικό, το οποίο εξάλλου αγγίζει τα όρια της λογοκλοπής (την ίδια περίοδο είχε καταγγελλθεί και άλλη μια περίπτωση λογοκλοπής εκ μέρους του Παπάζογλου, από τον ποιητή Απόστολο Μελαχρινό).⁴⁵ παρομοίως, από τα «δέκα έγγραφα του οθωμανικού αρχείου», που δημοσίευσε το 1939, τα οκτώ είναι ξαναμεταφρασμένα τεκμήρια που είχαν ήδη δημοσιευθεί τόσο στα τουρκικά (από τον Ahmet Refik Altınay) όσο και στα ελληνικά (από τον Γεννάδιο Αραμπατζόγλου, μητροπολίτη Ηλιουπόλεως και Θειρών).⁴⁶ Ο

προσέγγιση Ελλάδος και Τουρκίας, δε θα ξαφνιαστούν καθόλου, όταν ακούσουν ότι στο Πανεπιστήμιο της Αγκύρας ιδρύθηκε έδρα νεοελληνικής λογοτεχνίας και καθηγητής διορίστηκε ο πρωτεργάτης όλης αυτής της κινήσεως» (*Νέα Εστία*, τ. ΚΒ', τχ. 258 [Σεπτ. 1937], σ. 1416-1417). Όμοια πληροφορία παραδίδει η Σοφία Σπανούδη στα *Νεοελληνικά Γράμματα* («Η εξέλιξη της τουρκικής φιλολογίας: ένας διπλωμάτης ποιητής», *Νεοελληνικά Γράμματα*, περ. Β', τ. Β', τχ. 72 [16 Απριλίου 1938], σ. 9): «Ο κ. Αβραάμ Παπάζογλους, ο διαλεχτός διανοούμενος της Πόλης, που διωρίστηκε τώρα καθηγητής στο Πανεπιστήμιον της Αγκύρας, είναι βαθύτατος γνώστης της νέας Τουρκικής φιλολογίας, από την οποία έχει μεταφράσει αρκετά κομμάτια στη “Φιλολογική Πρωτοχρονιά”, που εξέδιδε στην Πόλη με τόση επιτυχία».

45. Ο Μελαχρινός (*Πνευματική Ζωή*, τ. 25 [25 Μαΐου 1938], σ. 148) αναφέρεται σε ένα άρθρο του Παπάζογλου για τον λόγιο Φώτη Φωτιάδη (στο ίδιο, τ. 21 [25 Μαρτίου 1938], σ. 85 και 91), στο οποίο, όπως γράφει, «άρχισ[ε] να διαβάζ[ε] [...] λέξη προς λέξη ένα μέρος του άρθρου [τ]ου για το Φώτη Φωτιάδη». Στην απάντησή της η διεύθυνση του περιοδικού αναφέρει ότι «δεν είναι δυνατόν να φανταστεί κανείς ότι ένας εκλεκτός λόγιος και μελετητής, όπως ο κ. Αβρ. Παπάζογλου, θα έπαιρνε αυτούσια κομμάτια από το άρθρο του κ. Μελαχρινού για να τα χρησιμοποιήσει στο δικό του [...] πρόκειται μάλλον για μιαν ακούσια παράλειψη του κ. Παπάζογλου να σημειώσει ρητώς, όπως βέβαια έπρεπε, ότι τα ορισμένα αυτά κομμάτια τα έπαιρνε ειδικώς από το άρθρο του κ. Μελαχρινού». Ευχαριστώ και από εδώ τον Νίκο Σαραντάκο για την επισήμανση.

46. Α. Παπάζογλου, «Δέκα έγγραφα του Οθωμανικού Αρχείου», ό.π. Πρβλ. Γεννάδιος Μ. Αραμπατζόγλου, *Φωτίειος Βιβλιοθήκη, ήτοι επίσημα και ιδιωτικά έγγραφα και άλλα μνημεία σχετικά προς την ιστορίαν του Οικουμενικού Πατριαρχείου, μετά γενικών και ειδικών προλεγομένων*, 2 τόμοι, Κωνσταντινούπολη 1933-1935, τ. Α', σ. 13-16, 52, 63, και Ahmet Refik (Altınay), *Hicri on birinci asrda Istanbul hayatı (1000-1100)*, ανατύπωση, Κωνσταντινούπολη 1988, σ.

Παπάζογλου αναφέρει τα έργα του Refik και του Αραμπατζόγλου («μερικά κελεύσματα, αφορώντα στην ιστορία του Πατριαρχείου, εξεδόθησαν από τον Μητροπολίτην Ηλιουπόλεως... σε μετάφραση μάλλον ελλιπή»), στις περισσότερες περιπτώσεις, μάλιστα, παραπέμπει στις μεταφράσεις του τελευταίου. Οι σημειώσεις και διορθώσεις που κάνει, ωστόσο, αν και συνήθως επαναλαμβάνουν εκείνες του Αραμπατζόγλου, φανερώνουν την προσπάθειά του να δείξει μια επίπλαστη πρωτοτυπία και αυθεντικότητα. Όσον αφορά τα δύο τελευταία έγγραφα του άρθρου, αυτά προέρχονται από άλλες δύο δημοσιεύσεις του Ahmet Refik, στις οποίες δεν παραπέμπει ο Παπάζογλου. Στο μεν πρώτο (αρ. 9) η απελευθέρωση δύο ιερέων και μερικών χωρικών από κάποιο ουγγρικό χωριό (με δυσανάγνωστη ονομασία) στο Τεμεσβάρ (δεν αναφέρεται άλλη λεπτομέρεια) μετατρέπεται στην απελευθέρωση «δύο ρωμαίων απίστων παπάδων από το Φανάρι της Πόλης, που προ καιρού φυλακίσθηκαν, ως μη ασπασθέντες τον μουσουλμανισμό».⁴⁷ Όσο για τον αρ. 10, το πραγματικό έγγραφο μιλά όχι για «κάποιον ανήθικο χριστιανό παπά» που διατεινόταν ότι προσκαλεί τα δαιμόνια και έφθειρε παρθένες, αλλά αντίθετα για κάποιον ψεύτικο απόγονο του Προφήτη (*müteseyyid*).⁴⁸ Μια και αναφέρθηκαν οι μεταφράσεις του Αραμπατζόγλου, διερωτάται κανείς μήπως κατά τη δημιουργία του «οδοιπορικού του Χαϊρουλλάχ» ο Παπάζογλου δανείστηκε το όνομα του «αρχιαστυνόμου [της Θεσσαλονίκης] Τσακίρ εφέντη» από τον ομώνυμο («Τσακέρ βέη») αρχιαστυνόμο (σούμπαση) της Κωνσταντινούπολης το 1564 σε έγγραφο που δημοσιεύει ο Αραμπατζόγλου.⁴⁹

Σε άλλα δημοσιεύματα, κατά τα τελευταία χρόνια της σύντομης ζωής

24-25, 29, 44, καθώς και του ίδιου, *Hicri on ikinci asırda İstanbul hayatı (1100-1200)*, ανατύπωση, Κωνσταντινούπολη 1988, σ. 21, 44, 81-82 και 140. Σύμφωνα με την περιγραφή του Παπάζογλου (στο ίδιο, σ. 138), πρόκειται για «αντίγραφα των κελυμάτων της Πύλης» σχετικά με το Πατριαρχείο και τους χριστιανούς, «καταχωρημένα σε μεγάλους κώδικες», τους οποίους και περιγράφει: «Οι κώδικες, μαύροι πανόδετοι, σχήματος 26' 17,50, βρίσκονται στη θυρίδα 12 του Ερμαρίου 8 των οθωμανικών αρχείων των Παλαιών Ανακτόρων του Τοπ-Καπού και φέρουν αριθμό 162, 66, 148. Κάθε κώδικας περιέχει 35 περίπου αντίγραφα (13,50×20,50), γραμμένα από τη μίαν όψη μονάχα του χαρτιού».

47. Ahmet Refik, «Türk hizmetinde Kiral Tököli İmre», *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 8/3 (Μάιος 1932), σ. 3-60 και ειδικότερα σ. 40 (έγγρ. 60).

48. Ahmet Refik, *On altıncı asırda Rafizilik ve Bektaşilik*, Κωνσταντινούπολη 1932, σ. 30-31.

49. Α. Παπάζογλου, «Η Θεσσαλονίκη», *ό.π.*, σ. 424· Γ. Αραμπατζόγλου, *ό.π.*, τ. Α', σ. 50.

του, ο Παπάζογλου φαίνεται να στράφηκε περισσότερο προς τη μυθοπλασία. Για το άρθρο του σχετικά με τον Ασικπασαζαντέ και τη βασιλεία του Μεχμέτ Β' η Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου γράφει χαρακτηριστικά: «Δυστυχώς τα κείμενα που παρουσίασε ως μετάφραση περικλείουν φοβερές παρανοήσεις και, το χειρότερο, προσωπικές του παρεμβάσεις, που μόνο σε εσφαλμένα συμπεράσματα μπορούν να παρασύρουν».⁵⁰ Πράγματι, εκτός από τις κατά τόπους παρανοήσεις, μια προσεκτική αντιπαραβολή δείχνει πως ο μεταφραστής παρενέβαλε ολόκληρες φράσεις στο κείμενο του Ασικπασαζαντέ. Ενδεικτικά αναφέρουμε την αναφορά σε ανύπαρκτο «σεΐχουλισλάμη Αζίζ Εφέντη» κατά την άλωση της Πόλης, την προσθήκη της φράσης «τους εναπομείναντας δε εντός του φρουρίου Έλληνας εξισλάμισε διά της βίας, ονομάζων αυτούς γενιτσάρους, σιλαχτάρηδες και σιπαχήδες. Τας γυναίκας αυτών, ανερχομένας εις οκτακοσίας, διένειμε τοις ανθρώποις του σαραγίου» στην περιγραφή της άλωσης της Τραπεζούντας, ή αντίστοιχα της φράσης «ο βασιλεύς διέταξε πάσα ψυχή ζώσα να εξαιρεθῆ και να τεμαχισθῆ πας κάτοικος επί της γεφύρας» στην περιγραφή της άλωσης της Χαλκίδας.⁵¹

Το άρθρο του Παπάζογλου για τον ιστορικό Μουσταφά Ναϊμά⁵² είναι εν πολλοίς προϊόν λογοκλοπής από τον συνήθη ύποπτο, Ahmet Refik, παρά τις ευφάνταστες παραπομπές σε διάφορα αρχαιολογικά τεκμήρια (με τις γνωστές αναφορές σε «Ερμάριον 5, θυρίδα 12, έγγραφο 174») κ.ο.κ. των αρχείων του Τοπκαπί).⁵³ Ο Παπάζογλου αντιγράφει τον Refik σχε-

50. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και θρόνοι των παλαιών σουλτάνων (1300-1400)*, β' έκδ., Αθήνα 1999, σ. 46.

51. Α. Παπάζογλου, «Μωάμεθ Β' ο Πορθητής», *ό.π.*, σ. 221, 234 και 239 αντίστοιχα· για την αντιπαραβολή με το πρωτότυπο βλ. Nihal Atsız (επιμ.), «Aşik-pasaoğlu Ahmed Âşikî: Tevârih-i Âl-i Osman», στο: Nihal Atsız (επιμ.), *Osmanlı Tarihleri I*, Κωνσταντινούπολη 1949, σ. 192, 208 και 217 αντίστοιχα. Για την αβέβαιη ονοματολογία των σεΐχουλισλάμηδων της περιόδου βλ. R.C. Repp, *The Müfti of Istanbul. A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, Λονδίνο 1986, σ. 125 κ.εξ.

52. Α. Παπάζογλου, «Συμπληρωματικά για τον Μ. Ναϊμά», *ό.π.* Το άρθρο γράφτηκε ως συμπλήρωση στο σύντομο σημείωμα του Νίκου Α. Βέη, «Ο Τούρκος ιστοριογράφος Μουσταφάς Ναϊμ και ο τάφος αυτού εν Παλαιαίς Πάτραις», *Αχαϊκά* 11 (1939), σ. 87-89, ο οποίος αντλεί από το γνωστό έργο του Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Λειψία 1927.

53. Ahmet Refik, «Menfada Naima Efendi. Hazine-i evrak vesikalarina nazaran», *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* (yeni seri) 1/5 (Ιούνιος 1930 – Μάιος 1931), σ. 52-55. Οι πληροφορίες αυτού του άρθρου, παρεμπιπτόντως, δεν χρησιμοποιούνται στην κλασική μελέτη για τον Ναϊμά του Lewis V. Thomas, *A Study of*

δόν κατά λέξη, με μια μικρή παρανόηση ή αλλοίωση, όσον αφορά τα τελευταία χρόνια της ζωής του ιστορικού (γράφει πως «έζησε στην Πάτρα επτά χρόνια», ενώ μόνο τον τελευταίο χρόνο της ζωής του βρισκόταν εκεί) και μια χαριτωμένη λαθοχειρία στο τέλος. Ενώ το τελευταίο έγγραφο που δημοσιεύει ο Refik, γράφει απλώς ότι «ο Ναϊμά, ντεφτέρ εμνί του Μοριά, πέθανε», ο Παπάζογλου το αποδίδει ως εξής:

[Ο] εντιμώτατος Ναϊμά εφέντης, οικονομικός έφορος του εγιαλετίου της Πελοποννήσου, πέθανε, στις 12 Σεπτεμβρίου 1128 (1716), και τάφηκε στον «τουρμπέ» του Κουρσουμλού Τζαμί, στη γωνιά του «Μπόλσοκάκ» της Παλαιάς Πάτρας.

Η μικρή αυτή προσθήκη προέρχεται από σημείωμα του Νίκου Α. Βέη, ο οποίος προσπάθησε να ταυτίσει τον τόπο ταφής του Ναϊμά (ξέρουμε μόνο ότι τάφηκε «εν τω προαυλίω τού τότε υπάρχοντος τζαμίου»)⁵⁴

Ακόμα πιο χαρακτηριστικό είναι και ένα χειρόγραφο με τίτλο «Η Θεσσαλονίκη επί τουρκοκρατίας», το οποίο εντοπίσαμε στο αρχείο του Παπάζογλου και προέρχεται (σύμφωνα με επεξηγηματική σημείωση) από ένα ομώνυμο βιβλίο που σχεδίαζε να γράψει.⁵⁵ Στο άρθρο γίνεται κυρίως λόγος για τις ταβέρνες και τα καφενεία: ουσιαστικά ο Παπάζογλου παραθέτει τα γνωστά στη βιβλιογραφία χωρία των οθωμανών ιστορικών Πετσεβή (μέσα 17ου αιώνα) και Ναϊμά για την εισαγωγή του καφέ και του καπνού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αντικαθιστώντας όμως την Κωνσταντινούπολη με τη Θεσσαλονίκη, η οποία έτσι εμφανίζεται η πύλη εισόδου αυτών των προϊόντων στην Ανατολή. Μάλιστα, στην περιγραφή του Πετσεβή για το πρώτο καφενείο, η αναφορά στη συνοικία Ταχτάκαλε της Κωνσταντινούπολης αντικαθίσταται από το «Καζαντζιλάρ Τζαμί

Naima, επιμ. Norman Itzkowitz, Νέα Υόρκη 1972, σ. 49-53 (αντίθετα με την τουρκική βιβλιογραφία, βλ. π.χ. το σχετικό άρθρο του Mehmet İpşirli [«Naîmâ»] στην *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*).

54. Βλ. στο άρθρο του Βέη (ό.π., σ. 89): «Κατά πάσαν πιθανότητα ο Μουσταφά Ναϊμ ετάφη εις το λεγόμενον Κουρσούμ (ήτοι μολυβδοσκεπάστον) τζαμί, το οποίον έκειτο κατά την λεγομένην Πλατείαν οδόν (Μπολσοκάκ) των Παλαιών Πατρών».

55. Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Αβραάμ Παπάζογλου, φάκ. 1.1 Α. Στο χειρόγραφο έχουν προστεθεί οι σημειώσεις «Φάρος Βορ. Ελλάδος» και «21/9/1940». Ωστόσο, όπως με πληροφόρησε η κ. Μαρία Τρανίδου, βιβλιοθηκονόμος της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, το συγκεκριμένο άρθρο δεν δημοσιεύτηκε στον δεύτερο τόμο του *Ημερολογίου Φάρου της Βορείου Ελλάδος*, ο οποίος εκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1940 (βλ. και υποσ. 42 παραπάνω).

(Παναγία Χαλκέων)» της Θεσσαλονίκης.⁵⁶ Και όχι μόνο αυτό, αλλά το χωρίο όπου ο Πετσεβή παραθέτει την προσωπική του γνώμη («Η αποκρουστική μυρωδιά του ποτίζει τη γενειάδα και το τουρμπάνι, το ύφασμα του ρούχου και το δωμάτιο· ενίοτε χαλιά, φλοκάτες και κουβέρτες παίρνουν φωτιά και λερώνονται με στάχτη και αποκαϊδία· με τον ύπνο, οι βλαβεροί ατμοί του ανεβαίνουν στο μυαλό· και σαν να μην έφταναν αυτά, η ασταμάτητη χρήση του δεν αφήνει τους ανθρώπους να ασχολούνται με την εργασία και το κέρδος τους»), παραλλάσσεται ως εξής:

Πρώτος που καταφέρθηκε ενάντια στον καπνό, ήταν ο μουφτής Θεσσαλονίκης, Αζίζ Εφέντης,⁵⁷ που στις 12 Σεπτέμβρη 1012 Εγ. (=1604) στέλνει έγγραφο στην Πύλη και αναφέρει ότι, «ο καπνός αυτός κάμνει να μυρίζουν το σαρίκι και τα γένεια, προκαλεί φωτιές στα σπίτια, πικραίνει το στόμα κάθε πρωί και το χειρότερο, γίνεται αιτία να παρατούν πολλοί τις δουλειές τους, για να καπνίζουν».

Όπως και στις άλλες δημοσιεύσεις που εξετάσαμε, η παρουσία του καταφανώς ανύπαρκτου αυτού εγγράφου στοιχειοθετείται με την παραπομπή «Αρχείο Τοπ-Καπού, ερμάριο 32, θυρίδα 5, έγγρ. 113».

Μια σύντομη διαμάχη του Παπάζογλου με τον Σπυρίδωνα Θεοτόκη είναι επίσης ενδιαφέρουσα.⁵⁸ Αναφέραμε παραπάνω το άρθρο του σχετικά με διάφορα οθωμανικά έγγραφα που αφορούν την Επτάνησο Πολιτεία.⁵⁹ Ένα μήνα μετά δημοσιεύθηκε στη *Νέα Εστία* ένα ιδιαίτερα επικριτικό

56. Ο Παπάζογλου παραπέμπει εσφαλμένα στον «Ναϊμά (έκδ. 1865, Δ', 161)» (το ορθό είναι Mustafa Na'ima, *Târîh-i Na'imâ*, 6 τόμοι, Κωνσταντινούπολη 1281-2 Εγ. (1864-66), τ. 1, σ. 441) και σωστά στον Πετσεβή (İbrahim Pecevi, *Târîh-i Pecevi*, 2 τόμοι, Κωνσταντινούπολη 1281-1283 Εγ. (1864-1867), τ. 1, σ. 363-365 για καφενεία και 365-366 για καπνό).

57. Ο αναγνώστης ίσως θυμηθεί άλλον έναν ανύπαρκτο σείχουλισλάμη (ανώτατο μουφτή) ονόματι Αζίζ Εφέντη στη μετάφραση του Ασικπασαζαντέ από τον Παπάζογλου.

58. Ευχαριστώ και για αυτή την επισήμανση τον Σπύρο Ζερβόπουλο.

59. Α. Παπάζογλου, «Η Επτανησιακή Πολιτεία στα αρχεία του οθωμανικού κράτους», ό.π. Στην εισαγωγή του άρθρου ο Παπάζογλου γράφει ότι: «Ο Καθηγητής και ακούραστος μελετητής του οθωμανικού αρχείου κ. İsmail Hakki Uzuncarsili, είχε την καλωσύνη να θέσει στη διάθεσή μου όλα τα σχετικά με τον Ελληνισμό έγγραφα που βρήκε στα παλιά αρχεία της Τουρκίας [...]. Αυτά, για τα οποία γίνεται λόγος στο άρθρο τούτο [...] έχουν πρωτοδημοσιευθεί στο *Δελτίο του Συνδέσμου Τουρκικής Ιστορίας*» (σ. 807 σημ.). Πρόκειται, πράγματι, για έγγραφα που δημοσιεύτηκαν στο İ. Hakki Uzuncarsilhoğlu, «Arşiv vesikalarına göre Yedi Ada Cümhuriyeti», *Bellekten* 1/3-4 (1937), σ. 627-639.

άρθρο του Σπυρίδωνα Θεοτόκη, στο οποίο κατηγορεί τον Παπάζογλου ότι οι πληροφορίες του αρχείου της Υψηλής Πύλης έρχονται σε σύγκρουση με την αλήθεια και του συστήνει είτε να διαβάσει πρώτα την πλούσια βιβλιογραφία, είτε να μεταφράζει τα έγγραφα ασχολίαστα, αφήνοντας μάλιστα ένα σαφές υπονοούμενο περί πλαστογραφίας («Λένε οι Τούρκοι, με την πέννα του κ. Π.»).⁶⁰ Στην απάντησή του, ο Παπάζογλου υπεραμύνεται της πιστότητας των μεταφράσεών του και σημειώνει ότι μαζί με το άρθρο είχε στείλει και «φωτοτυπίες των εγγράφων και του σχεδίου της σημαίας, που δεν δημοσιεύθησαν στη *Νέα Εστία*».⁶¹ Η απάντηση καταλήγει ως εξής:

Κι' έρχομαι τώρα στο πιο λεπτό σημείο του σημειώματος του κ. Θεοτόκη. Λέει κάπου: «Λένε οι Τούρκοι, με την πέννα του κ. Π.». Καθένας μπορεί να νιώσει τι κρύβεται κάτω από τη φράση αυτή. Και γι' αυτό, ίσα-ίσα, νιώθω την ανάγκη ν' απολογηθώ [...]. Είπα, και το ξαναλέω πάλι, πως πιστεύω ότι με την εργασία μου αυτή συμβάλλω κάπως στη σύσφιξη των μεταξύ των δυο εθνών σχέσεων και στην αλληλογνωριμία τους. Δυστυχώς όμως η προθυμία, ο «ζήλος» μου αυτός, όπως γράφει ο κ. Θεοτόκης, παρεξηγήθηκε, και θεωρήθηκε ότι συνειδητά και σκόπιμα παραμορφώνω την πραγματικότητα και παρουσιάζω κάθε γεγονός όπως θ' άρεσε στους Τούρκους.

Ας έχει όμως υπ' όψη του ο κ. Θεοτόκης, πως ό,τι έγραφα και γράφω το πιστεύω [...]. Κι' αυτό θα το διαπίστωνεν [...] αν είχε την καλωσύνη να διαβάσει τη μελέτη μου για τον αρχιτέκτονα Σινάν [...] όπου ακριβώς η πέννα μου δε γράφει ό,τι λένε οι Τούρκοι, αλλά ό,τι πρέπει να γράφει, και η οποία έγινε αιτία να μου κλειστούν για πάντα, ίσως, οι πόρτες του «Συνδέσμου Μελέτης Τουρκικής Ιστορίας» [...].

Δεν ξέρω γιατί, μα κάτι μου λέει πως ο κ. Θεοτόκης δημοσίεψε το σημειώμά του εκείνο μόνο και μόνο για να μου πει ότι γράφω πάντα καθ' υπόδειξη τρίτων, –και στην περίπτωση μου, των Τούρκων,– πράγμα που ούτε αληθινό είναι, μα ούτε κι' αντρίκιο μπορεί νάναι.

Μπορούμε άραγε να υποθέσουμε ότι ο Παπάζογλου ήθελε να βγάλει από πάνω του το στίγμα του φιλότουρκου και έτσι κατασκεύασε το χρο-

60. Σπυρίδων Θεοτόκης, «Η Επτάνησος Πολιτεία από τα αρχεία του Οθωμανικού Κράτους», *Νέα Εστία*, τ. ΚΣΤ', τχ. 302 (Ιούλιος 1939), σ. 1006-1007.

61. Αβραάμ Παπάζογλου, «Η Επτανησιακή Πολιτεία όπως παρουσιάζεται στα Αρχεία του Οθωμανικού Κράτους», *Νέα Εστία*, τ. ΚΣΤ', τχ. 304 (Αύγουστος 1939), σ. 1138-1139.

νικό του «Χαϊρουλλάχ», όπου δίνει στοιχεία για μεγάλες σφαγές κατά των Ελλήνων, προσθέτοντας παράλληλα τον φιλέλληνα και φιλεύσπλαχνο τούρκο ιεροδίκη για να στηρίζει την ελληνοτουρκική φιλία; Κάποιες επιστολές του στον Πέτρο Χάρη, εκδότη της *Νέας Εστίας*, συνηγορούν σε μια τέτοια υπόθεση. Σε επιστολή του της 2ας Ιανουαρίου 1938 ο Παπάζογλου γράφει, αφού πρώτα έχει αναφερθεί σε διάφορες εκκρεμείς μεταφράσεις και δημοσιεύσεις, και στις προσπάθειές του να κάνει γνωστές μεταξύ τους τις λογοτεχνίες των δύο λαών:⁶²

Ξαίρετε βέβαια το επεισόδιό μου με τον κ. Σπανδωνίδη. Με κατηγορήσε για τούρκο κατάσκοπο, για να ματαιώσει την έκδοση του «Παλμού». Μούκαμε, δίχως ίσως να το υποψιάζεται, το μεγαλύτερο καλό. Κάπως το επεισόδιο αυτό έγινε αιτία να ψυχραθεί ο κύκλος των «Μακεδ. Ημερών» μαζί μου. Ζητούσαν, για το γόητρο του αρχηγού τους, να μην προβώ σ' ενέργειες για την εξακρίβωση του καταγγελέα. Τέλος. Τώρα τελευταία, το περιοδικό αυτό ανακαινίσθηκε [...]. Στον κύκλο τους, που τυχαίνει κάποτε να περνώ, μιλούν ειρωνικά για όλους και για όλα. Καθένας που δεν υποκλείνεται μπρος στον κ. Σπανδωνίδη, είναι εχθρός τους.

Λίγες μέρες αργότερα, στις 9 Ιανουαρίου 1938, ο Παπάζογλου προσθέτει:

Ευχαρίστως μπορείτε να χρησιμοποιήσετε όσα σας έγραφα για τον κ. Σπανδωνίδη και τους κκ. εκδ. «Μακεδονικών Ημερών», με μόνη τη θερμότερη παράκληση να μην αναφέρετε το όνομά μου [υπογρ. στο κείμενο]. Σ' αυτό επιμένω, γιατί τέτοιος πον είναι και συνδέεται μάλιστα και με τον κ. Πέτρο Ωρολογά –ένας από τους κυριώτερους «παράγοντες» της Θεσσαλονίκης– μπορεί να μας κάμει κακό μεγαλύτερο ως κι' από την καταγγελία που μούκαμε για κατάσκοπο, άνθρωπον ανθελληνικών φρονημάτων – «μάλλον τούρκο παρά έλληνα», που όλη αυτή η υπόθεση, ούτε λίγο, ούτε πολύ, μ' έσυρε σε διάφορα τιμήματα κι' εδέησε να μεσολαβήσει το τουρκικό προξενείο... Καταλαβαίνετε;

Δεν κατέστη δυνατό να βρεθούν λεπτομέρειες για τις κατηγορίες του γνωστού λογίου Πέτρου Σπανδωνίδη εναντίον του Παπάζογλου, παλαιού συνεργάτη των *Μακεδονικών Ημερών*.⁶³ Λίγα χρόνια πριν, πάντως, το

62. Η επιστολή αυτή, όπως και εκείνη που ακολουθεί, σώζεται στο αρχείο Πέτρου Χάρη στο Ε.Λ.Ι.Α., φάκ. 9 υποφάκ. 9.1.

63. Για τον Πέτρο Σπανδωνίδη και τις *Μακεδονικές Ημέρες* βλ. Κλεοπάτρα Ζαχαροπούλου, *Μακεδονικές Ημέρες (1932-1939, 1952-1953): η διαμόρφωση*

1934, ο Χάρης είχε εμπλακεί σε μια διαμάχη με τις *Μακεδονικές Ημέρες* στο πλαίσιο μιας συζήτησης για τον επαρχιωτισμό και την Αθήνα ως κέντρο της φιλολογικής κίνησης.⁶⁴ Έχει ενδιαφέρον, ωστόσο, να σημειωθεί ότι τα *Μακεδονικά*, στο πρώτο τεύχος των οποίων ο Παπάζογλου δημοσίευσε το «Χρονικό του Χαΐρουλλάχ», είναι περιοδικό της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, της οποίας ιδρυτικό μέλος ήταν και ο Σπανδωνίδης.⁶⁵ Η σύμπτωση αυτή, κατά τη γνώμη μου, συνηγορεί στην υπόθεση ότι επιδίωξη του Παπάζογλου ήταν να αποσείσει διά παντός τις κατηγορίες εναντίον του και να εδραιώσει τη θέση του μεταξύ των μελετητών της ιστορίας της Θεσσαλονίκης. Δεν πρέπει να είναι τυχαία η διαφαινόμενη επιδίωξή του να εκδώσει βιβλίο για την ιστορία της πόλης («Η Θεσσαλονίκη επί Τουρκοκρατίας»), έστω και με λαθροχειρίες, όπως είδαμε παραπάνω.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι όλα τα στοιχεία δείχνουν πως έχουμε να κάνουμε με μια πλαστή πηγή. Ίσως η πιο πειστική ένδειξη είναι το ύφος του, που θυμίζει περισσότερο ιστορικό μυθιστόρημα (και που δείχνει ίσως στην πραγματικότητα το αληθινό ταλέντο του Παπάζογλου): η προσποιητή αφέλεια του μουσουλμάνου, η συμπόνια για τους απίστευτους αλλά και η δουλοπρέπεια προς τον σουλτάνο, η επιτηδευμένα τυχαία αναφορά στον Ρήγα και η χαρακτηριστικά «ανατολίτικη» περιγραφή της κατάληψης της Θεσσαλονίκης είναι μερικά μόνο δείγματα. Στην υφολογική αυτή ανάλυση πρέπει να προσθέσουμε τις πραγματολογικές αντινομίες: την αναφορά σε κωδωνοκρουσίες, την αλλοπρόσαλλη χρήση του ισλαμικού και του χριστιανικού ημερολογίου, τη φυλάκιση του υποτιθέμενου ιεροδίκη από τον τοποτηρητή του διοικητή της πόλης αλλά και τις χρονολογικές και προσωπογραφικές αντιφάσεις που περι-

του νεωτερικού λόγου στην πρωτεύουσα του βορρά και οι μεσοπολεμικές πνευματικές αναζητήσεις, αδημοσίευτη διπλωματική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών 2011 και ειδικότερα σ. 92 και 112 για την παρουσία του Α. Παπάζογλου στο περιοδικό Παρασκευή Σύλλα, *Το περιοδικό Μακεδονικές Ημέρες (1932-1939, 1952-1953)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2010. Για τον Πέτρο Ωρολογά, ο οποίος λίγο μετά τις επιστολές του Παπάζογλου ήρθε σε ρήξη με τον Σπανδωνίδα και τη συντροφιά του περιοδικού, βλ. Ζαχαροπούλου, στο ίδιο, σ. 130-132· Μιχάλης Γ. Μερακλής, «Ο δοκιμιογράφος και κριτικός Πέτρος Ωρολογάς (1892-1958). Μια άδικα ξεχασμένη μορφή», *Νέα Πορεία. Λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης* 3 (Ιούνης 1988), σ. 290-292.

64. Κ. Ζαχαροπούλου, στο ίδιο, σ. 117-119.

65. Ν. Ι. Μέρτζος – Κ. Ν. Πλαστήρας, *Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Χρονικό 1939-2007*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 11-14, 19.

γράψαμε. Είναι, επίσης, σαφές ότι όσα στοιχεία για τη Θεσσαλονίκη του 1821 επιβεβαιώνονται από άλλες πηγές ήταν ήδη γνωστά την εποχή του Παπάζογλου, ενώ κάποια από αυτά διαψεύστηκαν στη συνέχεια. Τα όσα αναφέραμε παραπάνω για την όντως συναρπαστική προσωπικότητα του Αβραάμ Παπάζογλου και τη συνήθειά του για δημιουργικό ξαναγράψιμο των πηγών, δίνουν μια ιδέα για τα ενδεχόμενα κίνητρά του και εντάσσουν το δημοσίευμα του 1940 σε ένα γενικότερο πλαίσιο. Μπορούμε να πούμε με ασφάλεια ότι, μέχρι τουλάχιστον να βρεθεί κάποια άλλη αναφορά είτε στον «ιεροδίκη Χαϊρουλλάχ» είτε στο «χειρόγραφο του Τοπ-καπού», το εν λόγω κείμενο θα πρέπει να μη χρησιμοποιείται ως αυθεντική πηγή.

SUMMARY

Marinos Sariyannis, *A Forged Source for the 1821 Massacres in Thessaloniki: Avraam N. Papazoglou's "Hayrullah Efendi"*

The “Book of travels” by a certain Hayrullah Efendi, judge of Thessaloniki in 1821, is one of the main sources used by modern historians on this period of the history of the city. The paper seeks to prove that this source, translated in 1940 by Avraam N. Papazoglou, is manifestly his own fabrication: neither Hayrullah nor his manuscript appear in any other source or study, there are several chronological, style and other mistakes and contradictions. Moreover, Papazoglou seems to have often forged or altered sources in his other articles as well.